

ՄԱՏԵՆԱՇԱՐ «ՄԱՍԻՍ» ԹԻԻ 18

ՕՆ. ՄԻԻԲԱՐԵԱՆ

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

(ՊԱՏՄՈՒԱԾՔ)

—~~~~~—

PRINTED IN BULGARIA

1936

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ «ՄԱՍԻՍ»,
ՍՈՖԻԱ

891. 29

Մ-79

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՍԻԿՈՆԵԱՆ

I.

Մօտ ու հեռու ծանոթները, բացակայութեանը պարզապէս անսովոր Մնօ կ'անուանէին զինք: Ուրիշները պարզ Մնօ կամ Շուքաշենց Մնօ: Արհեստակիցները Մնացական, ոմանք ալ, չա՛տ քիչ անգամ, հազիւ Մնացական անունը կ'ըսէին, երբ գլուխնին խուզելու կամ երեսնին սփռել տալու գային այն պզտիկ, փայտաշէն, գրեթէ բարձրադիր սնտուկի մը նմանող խանութին մէջ, ուր ան, առաւօտէն մինչեւ իրիկուն, ամենազգի երեսները առօր փարայով կը սփրէր և կը խուզէր ամէն մեծութեան գլուխները՝ քսան փարայի վարձատրութեամբ:

Բայց անվերապահօրէն ու ճշմարտապէս Մնացական աղա էր ան տունը, կնոջ և զաւակներու մտերմիկ և ակնածանքով լի մթնոլորտին մէջ: Ու կնոջը և զաւակներուն բերնէն ջուրեր կը վաղէին, երբ կը լսէին Մնացական աղայի ամէնօրեայ պատմութիւնները Պոլսոյ արմանք-զարմանք կեանքի — ծովի վրայ ձգուած կամուրջի, անոնց առաջատի վիշապ ձուկի պէս վազող նաւերու և վաճառա-

ՄԱՇՏՈՑԻ
ԱՎԱՆ
ՄԱՏԵՆԱԴԱՐԱՆ

1057

Գրադարան
ՀԱՅԿ
ՀԱՅԿԱՊԱՏՈՒՄ

1261-2009

տուններու մասին, որոնցմէ ամէնէն պղտիկին փորը եթէ վանայ ամբողջ շուկան մտնէր, պիտի ըսէիր թէ ասեղ էր, ձեռքէս ինկաւ կորսուեցաւ...

Ու տակաւին կար մեծադիր լուսանկարը Մնացական աղային, հանուած մէկ արծաթ մէճիտով, Պոլսոյ ամէնէն հռչակաւոր լուսանկարիչին ճարտար մատներով:

Այդ լուսանկարին մէջ, Մնացական աղա, Ռամսէս Երկրորդի նման բազմած էր ցից դրուած աթոռի մը վրայ, ձախ ձեռքը ճիտ հանած դիրքով ծունկին սեղմած, իսկ աջ ձեռքը բռնած «Բիւզանդիոն»ի հերթական համարը: Թէեւ ասը տարիներու ճանձնի ծոտած էին լուսանկարին վրայ, բայց Մնացական աղա հոն կը պահէր իր թաւ յօնքերն ու մինչև ականջները ոլորուող ընչացքը, իր ճակատը նեղ, գլուխը սափրուած՝ երկարաւուն սեխի մը հանգոյն և աչքերը, իրականին մէջ բարի ու միամիտ, բայց չես գիտեր ինչու լուսանկարին մէջ վերածուած կէս ապուշ և կէս կատաղի եղի մը արտայայտութեան:

Տասը տարի Պոլիս ապրած, թուրք փաշաներու, հայ ամիրաներու, ֆրանկ միւսիւններու երեսը տեսած և, իր պատմելով, խմբագիրներու և բանաստեղծներու երեսները սափրած ու անոնց հետ նստած ելած մարդ, Մնացական աղա հայրենի քաղաքը վերադառնալով չէր կրնար հանդուրժել այլեւս որ զինքը Շուբաշենց Մնօ կանչէին:

— Շուբա՛շ, ի՞նչ Շուբաշ, իմ ազգանունս դարէցդար Մամիկոնեան եղած է ու Մամիկոնեան սլ պիտի մնայ: Խըրիմեան Հայրիկ ինծի Մամիկոնեան կը կանչէր, աս շունները ի՞նչ են, որ Շուբաշ կանչեն ինծի, գրեթէ կատղած կը բրթբրթար Մնացական աղա ամէն անգամ, երբ լսէր թէ չարակամն ու բարեկամը Շուբաշենց տունը կ'ըսէին, կամ Շուբաշենց Մնօ կը կանչէին զինքը:

Եթէ ասոր-անոր, հային-տաճկին չէր կրնար խօսք հասկըցնել, սակայն, մասնաւորաբար իր կիներն ու զաւակները դիւրութեամբ կրնար համոզել, թէ ինք Մամիկոնեան օղլու Մամիկոնեան էր:

Ու Մնացական աղա կը պնդէր, թէ իր Մամիկոնեան

գերդաստանը ուղիղ գիծով սերած է հին, դիւցազնական Մամիկոնեան տոհմէն: Ու հազար վայ կու տար գլխուն, անիծելով բախտը և թշնամին, որոնք սատանայի միջնորդութեամբ իրար հետ դաշնակցած՝ Պոլսոյ մէջ հրդեհի տարիին այրած էին նաև այն խանը, ուր սափրիչ էր ինք և ուր, իր գլխի բարձին տակ, կը պահէր կէս ձեռագիր և կէս տըպագրուած այն մատենանը, որ կը բովանդակէր Մնացական աղայի Մամիկոնեան գերդաստանի և տոհմի ամբողջական, մանրամասն և վաւերական պատմութիւնը՝ իր պապերու, պապերու պապերով, հէ՛յ, մինչև քաջն Վարդան Մամիկոնեան, զեռ բան մ'ալ անդին...

Մատենանը հրոյ ճարակ եղած էր, աւա՛ղ, բայց Մնացական աղա իր հինգ մատներուն պէս գիտէր անոր բովանդակութիւնը:

Ըստ մատենանին՝ Մնացական աղայի պապերու պապերէն շատերը, իշխան և թագաւոր, աւելի շատ և աւելի դիւրութեամբ կտրած էին պարսիկ, արաբ և թուրք զօրավարներու և թագաւորներու գլուխներ, քան ինք յիսուն տարիներու իր արհեստին մէջ երեսներ սափրած էր ու գլուխներ խուղած: Անոնց շինած քաղաքներուն, պալատներուն և վանքերուն հետքերն ու աւերակները՝ շատերը Վանի ծովին տակ կորսուած, բայց շատերն ալ մինչև հիմա կը մնան Մշու դաշտէն մինչև Սիս-Մասիս: Այդ պապերէն շատերը պատմագիրներ, փիլիսոփաներ, սուրբեր, կաթողիկոսներ և մանաւանդ բանաստեղծներ եղած են: Ա՛յ, օրինակ, Մնացական աղայի պապը, ինչպէս լուսահոգի Գարեգին եպիսկոպոսը ըսած էր, անուս փիլիսոփայ էր, առակներով կը խօսէր միշտ: Քիչ կը խօսէր, բայց մէյ մը որ խօսէր, հայ, տաճիկ, ֆրանկ, ինկիլիզ, բերանը բացած՝ մտիկ կու տային ու կ'ըսէին:

— Տօ՛, եամա՛ն, էսքան էլ խելք կ'ընի՛... Էս մարդը որ հայ չլինէր, ֆրանկ լինէր, Եգիպտոսին կը տանէր աղբիւր, ծարաւ հո կը բերէր...

Իսկ Մնացական աղայի հայրը, լուսահոգի Մամիկոն, Խրիմեան Հայրիկի աջ թեւն էր եղած և իր սեփական մատ-

ներով շարած էր անոր Արծուի Վասպուրականը... Այն երգը, որ հիմա ամէն մէկուն բերանն է՝

«Հայրի՛կ, հայրի՛կ, փու հայրենիք,
Վասպուրական մեր աշխարհ,
Վարդի փոխան քեզ փուռ բերաւ
Յաւերդ քաւ մեկ հազար»...

Ո՞վ հնարած է, գիտեն թէ չէ... Անխելք ու աննամուս մարդիկ կան, որոնք կը պնդեն, թէ ուրիշ մարդ, ուրիշ վարժապետ կամ բանաստեղծ հնարած է:

— Անամօթներ, կը գորգոռար Մնացական աղա, սո՛ւտ է, սո՛ւտ է, սո՛ւտ է. այդ երգը հնարած է լուսահոգի հայրըս, Մամիկոն, անուան մեռնիմ...:

Երբ Մնացական աղա Պոլիս էր ու Հայրիկը պատրիարք, Աստուծո՛ւ ամէն Կիրակի, պատարագէն վերջ, ի՛նքը, Հայրիկը ձիաւոր մը կը ղրկէր Մնացական աղայի ետեւէն, թէ՛

— Ա՛յ մարդ, եկո՛ւր, ո՛ւր մնացիր, սիրտս կը նեղուի, փաթլալիւ կ'ըլլամ առանց քեզ, եկո՛ւր մէյ մը կարօտըդ առնիմ...:

Ու Հայոց Հայրիկին հետ Մնացական աղա սուրճ կը խմէր, քաւլու, քաւա կը խաղար, թանապուր կ'ուտէր, և թերթ ու մատեան քրքրելով կը յիշէին Մամիկոնեան գերդաստանի փառաւոր անցեալը...

Ա՛յ, այս ամէկին ու մկրատը, որ հիմա խնամքով պահուած են Մնացական աղայի սնտուկին մէջ, ժամանակ մը ամիլած են Հայրիկի սուրբ երեսը և յարգարած անոր սպիտակափառ մօրուքը:

— Տե՛ս, Մնացական աղա, ըսած էր յաճախ Հայրիկ, չեղլեմ չիմանամ, որ չկարգուիս, Մամիկոնեան գերդաստանը անժառանգ ձգես: Պսակուէ՛, տղուդ անունը Վարդան դիր: ան պիտի իր լուսահոգի պտպը, Մամիկոնը քաչէ, բանաստեղծ պիտի ըլլայ: Երբ մեծնայ, դպրոցը աւարտէ, էջմիածին, Եւրոպա, Ամերիկա ղրկէ, թող մեծ մարդ դառնայ: վերջն ալ տպարան մը առ, թող թերթ ու գիրք գրէ. այդ պէսով դուն ալ, Մամիկոնեան գերդաստանն ալ կը փառա-

ւորուիք, ազգն ալ կը լուսաւորուի... Դուն բանաստեղծ չեղար, գոնէ աղադ թող ըլլայ: Լուսահոգի Մամիկոնի կիսատ թողածը աւել աւելօք չարունակէ...

Մնացական աղա ամէն անգամ ալ սուրբ երդում կերած էր Հայրիկի ներկայութեան և անոր հայրական յորդորն ու պատգամը կը պահէր ու կը կրկնէր ամէն իրիկուն, տղուն, Վարդանին, որ ծնած ու մեծցած էր, արդէն դպրոց կ'երթար և հիմա դասագրքի բոլոր ոտանաւորները անգիր գիտէր:

Եւ երբ օր մը, Կաղանդի իրիկուն, չամիչով, փշատով ու կաղինով լեցուն սեղանին առջև, Վարդան, քիթը ամուր մը մաքրելէ ետք, ոտքի ելաւ և սովորական «Հայր մեր»էն վերջ արտասանեց իր գրած առաջին ոտանաւորը, նուիրուած իր լուսահոգի պապ Մամիկոնի յիշատակին, Մնացական աղա յուզումէն լացաւ և տղուն մեծ գլուխը իր կուրծքին սեղմելով՝ դարձաւ բարակ, դեղին ու կապոյտ մոմերով լուսաւորուած Հայրիկի նկարին և արցունքի մէջ հեծկտաց:

— Հայրի՛կ, Հայրի՛կ, քու տունը չաւրուի, Հայոց Հայրի՛կ, ո՛ւր ես, մէյ մը թեւ առ թռիւ, եկուր տե՛ս և լսիւ էէ՛, անաստուա՛ծ...:

Հիմա Մնացական աղայի միակ երազն էր, որ Վարդան չուտով աւարտէր դպրոցը, որպէսզի զայն ղրկէր էջմիածին, Ճեմարան, Հայրիկի մօտ, Հայրիկի ձեռքին տակ, թերթեր ու գրքեր հնարելու...:

— Խե՛ղճ Հայրիկ, կը մտածէր ու անկեղծօրէն կը խղճար յաճախ Մնացական աղա, ոչ հայոց ազատութիւնը տեսար, ոչ ալ թագ դրիր թագաւոր եղար, գոնէ այս մէկ մուրազի կատարուեցաւ. Վարդանս բանաստեղծ, փիլիսոփայ դարձաւ:

Ու Մնացական աղա բորբոքուն երեւակայութեամբ կը տեսնէր դարձող ու աղմկող մեքենաները տպարանին, այնքան նման Պոլսոյ մէջ իր տեսած տպարաններուն և մեքենաներուն, որոնք աջով Վարդանի ոտանաւորները կը չարէին, ձախով կը տպէին զանոնք, ու աչքդ փակած չբացած՝ կը վերածէին մե՛ծ, մե՛ծ գիրքերու: Ու այդ գիրքե-

բու անթիւ, անհամար օրինակները կ'երթային կը հասնէին աշխարհի բոլոր ծայրերը, մինչև Ամերիկա, մինչև Չինմա-
չին ու Հնդկաստան, ուր որ հայ մը կայ և կամ քրիստոնե-
այ մը... Ու ամէն մէկ ընթերցող բերանը բաց պիտի
մնար ու հազար երանի պիտի տար իրեն, Մնացական աղա
Մամիկոնեանին, որ Վարդան Մամիկոնեանի պէս բանաս-
տեղծ, փիլիսոփայ զաւակ ունի...

Բայց անցաւոր է մեր կեանքը և, ինչպէս մեր տխուր
աշխարհին վրայ շատ շատերու, Մնացական աղայի երազն
ալ փոքր մնաց: Միեւնոյն տարին, երբ Վարդանի տաղան-
դը Այգեփտանի վարդերուն պէս նոր կը փթթէր, Հայրիկը
էջմիածնի մէջ կը մեռնէր, իսկ իր սափրիչի խանութ սըն-
տուկին մէջ օգոստոսի տօթին առատ ու իւղալի փիլաւին
հետ Աստուածածնայ նոր օրհնուած թթու խաղող ուտելէն
հտք, փոքր բռնած տուն դառնալով և երեք օր ու գիշեր՝ «Ախ
փորս, վայ փորս» կանչելով, Մնացական աղա կը մեռնէր
և, ինչպէս թերթերը պիտի գրէին, եթէ գիտնային, ընդ-
միջ կը փակէր իր բոլոր հաշիւները այս աշխարհին հետ...

Մեռնելով՝ Մնացական աղա սափրիչի իր չորս ամիւն-
ներուն, զոյգ մը մկրատներուն, խուզելու մեքենաներուն
և թուրքերու գործածած ծուռ ցոլացնող հայելիի մը հետ՝
ուրիշ ոչինչ կը ձգէր իբրեւ ժողանդութիւն, եթէ ոչ Մամի-
կոնեան ազգանունը պատմական մեծագործութիւններով փա-
ռաւորուած և Վարդանին ուղղած իր ամէնօրեայ սրբազան
երգումն ու աւանդը, որ կը խառնար քառեակի մը պէս
հնչող այս պատգամին մէջ.

— Տպարա՛ն մօր,
Թերք, երգ հնարե,
Բանասե՛ղծ եղիւր,
Յե՛ղս լուսաւորե...

2.

Քաղաքին մէջ տպարան չկար, սակայն՝ Վարդան,
սկիզբը, տակաւին հօրը կենդանութեան, իր կրակ ու բոց

ոտանաւորները կը տպէր դպրոցի աշակերտական «Լուսաստղ»
ձեռագրէ՛ր թերթուկին մէջ, ուսուցիչներու բերանը բաց ձը-
գելով և ընկերներու նախանձը շարժելով:

— Չարմանալի՛ բան, կ'ըսէր ամէն անգամ Վարդանի
թուաբանութեան ուսուցիչը. այս տղան երեք չկրցաւ գիտ-
նալ, թէ երկու անգամ երկուսը չորս և չորս անգամ չորսը
տասնըվեց կ'ընէ, բայց իր ոտանաւորներու տողերը տաս-
նըվեցէն պակաս ու տուներու տողերը չորսէն աւելի չե-
ղան...

Նոյն ապուլութեան դատապարտուած էին, բացի չարա-
դրութեան ուսուցիչէն, մնացեալ գրեթէ բոլոր առարկանե-
րու ուսուցիչները: Աշխարհագրութեան ուսուցիչի բոլոր
հարցումներուն Վարդան կը սիրէր սկսիլ կամ վերջացնել
Պոլսոյ, Էջմիածնի, Մասիսի և Վարազի մասին, որովհետեւ
այդ բոլորը, այնքան մանրամասնօրէն ու ծաղկազարդեալ,
սորված էր հօրմէն, իսկ հայոց պատմութեան ուսուցիչի դա-
սերուն Վարդան ճարտասան կը կտրէր, երբ խօսքը Մամի-
կոնեաններու իշխանութեան կը վերաբերէր: Կարծես դասը
ոչ թէ հեռաւոր անցեալի, այլ երէկ իրիկուն Մնացական
աղայի պատմած և Պոլսոյ մէջ հրոյ ճարակ դարձած կէս ձե-
ռագիր, կէս տպագիր մատեանի մասին էր:

Անգամ մը նոյն պատմութեան ուսուցիչը հարց կու
տար դասարանի բոլոր աշակերտներուն, թէ ո՞վ ինչ գիտէր
հայոց մայրաքաղաք Անիի մասին: Վարդան ինքզինքը կե-
րաւ և գլուխը այնքան օրօրեց ու առաջ ձգեց, մինչև որ
ուսուցիչը վերջապէս սիրալիւր եղաւ ու ըսաւ.

— Լա՛ւ, թող Վարդանը պատմէ:

Վարդան կարճիկ ուղեւորուն վրայ ելաւ կանգնեցաւ,
արտակարգ մեծութեամբ փորին վրայ դարսեց ձեռքերը և
նիհարիկ վիզին վրայ մեծղի գլուխը ձօճելով, սուր ու հնչեղ
ձայնով ճչաց.

— Անի քաղաք հսօտ կու լայ,
Չկայ ըսող մի՛ լայ, մի՛ լայ...

Աշակերտները հիացում կտրած, իսկ ուսուցիչը, որքան
բարկացած, նոյնքան ապշած էր:

Շատ չանցած դպրոցի տնօրէնը կանչել տուաւ Վարդանի քեռին և առաջարկեց արհեստի մը դնել, կամ առեւտրականի մը մօտ աշկերտ մտցնել Վարդանը:

— Երկու տարի է դասարանը չի փոխեր, ըսաւ տնօրէնը, և սուտ ու սխալ ոտանաւորներ գրելէ՝ զատ ուրիշ բան չի սորվիր: Ստիպուած ենք արձակել դպրոցէն:

Քեռի Սիմոն, որ գործնական մարդ էր, ամբողջ ամառը չկրցաւ համոզել քոյրը, Վարդանի մայրը, որպէսզի տղան արհեստի մը տայ:

Մայրը իր բախտը կ'անիծէր: Իր ազիզ մարդու, Մնացական աղայի կտակը ի՛նչպէս ջուրը ձգէր:

— Կ'երթամ ուրիշներու տունը լուացք-թափ կ'ընեմ, կ'ըսէր ու կուլար մայրը, շան-տաճկի կեղտերը կը լուամ՝ չեմ թողներ ու չեմ թողներ, որ մէկ հատիկ աղաս դպրոցէն հանեն:

Ուրիշ անգամ, նոյն Քեռի Սիմոնի յորդորները լսել իսկ չուզող մայրը՝ կ'ըսէր.

— Վարդանիս խելքին գրչին մեռնիմ: Էս վարժապետները Վարդանիս շունը չարժեն: Վարդա՛ն, մատա՛ղ, էս գիշեր գրածդ ոտանաւորը մէյ մը բե՛ր՝ թո՛ղ քեռիդ կարդայ, որ հասկնայ...

— Ձանրմ, քոյրս, ես չըսի թէ գէշ կը գրէ, խորամանկօրէն կը շողոքորթէր Քեռի Սիմոն, զգալով որ միայն այդ ճանապարհով կրնար համոզել քոյրը, զոր թեթեւամիտ կը համարէր:

— Աֆեքի՛մ, Վարդան, կը շարունակէր Քեռի Սիմոն, իմ ըսածս ի՛նչ է արդէն: Վարդան իր այս խելքով, գրիչով ալ ի՛նչ պէտք ունի վարժարանի: Ծօ՛, անոր վարժապետները ես հօտաղ ալ չեմ բռներ. ուղղական, սեռական, իշխարհ ամսական... Հա՛, քոյրս, ջանս, իմ ըսածս ալ ճիշտ այդ է արդէն:

Ու տեսնելով քոյրը քիչ մը կակղած, Քեռի Սիմոն, վստահ, որ զայն համոզելու թոյլ երակը բռնած է արդէն՝ կը շարունակէր.

— Երէկ Գափամաճոնց Մեծ Աղան խանութիս առջեւէն

կ'անցնէր. մօտեցաւ, թէ՛ «քրոջ տղան ինչո՞ւ չես զրկեր վաճառատունս, թող գայ մարդ ըլլայ, տոմարներս, հաշիւներս բռնէ, գիր-նամակ գրէ, վերջը հարկաւ ամսական ալ կը կապեմ»...

Վարդանի մայրը կարծես կը համոզուէր, Ու Քեռի Սիմոն կը շարունակէր.

— Հա՛, ես ալ ճիշտ քու ըսածը կ'ըսեմ, քոյրս. Վարդան մէյ մը որ Գափամաճոնց գործին մտնէ, տարիէ մը ամսական կ'առնէ, երկու տարիէն ոսկիներու հետ կը խաղայ, վերջն ալ տեսար Մեծ Աղային աչքը մտաւ, մասընկեր դարձաւ...

— Աղէկ, քե՛զ մեռնիմ, հապա ողորմածիկ մարդուս կտա՞կը, հապա Վարդանս էլ ոտանաւոր չգրէ՞, սրտմտած կը հարցնէր մայրը:

— Ալլահ, հալլա, կը ծիծաղէր Քեռի Սիմոն: Ոտանաւորն իր տեղը, գործն ու ոսկին իր տեղը: Ոտանաւոր չգրէ՞: Ինչո՞ւ չգրէ, ձեռքը բռնողը ո՞վ: Թող մէյ մը գործի մտնէ, վրան գլուխը շտկէ, պղտիկ ապագայ մը շինէ, յետոյ, ջանքով, ոտանաւորը հօ թռչուն չէ, որ թեւ տռնէ թռչի, ալ չգայ. թուղթ գրի՞չը կը պակսի, ո՛րքան կ'ուզէ թող գրէ...

Վարդանն ու մայրը վերջնականապէս նուաճուած կը թուէին հիմա, ու Քեռի Սիմոն կը շտապէր Գափամաճոնց Մեծ Աղային մօտ, ձեռք ոտք իյնալու, հազար ու հազար աղաչանք պաղատանք ընելու, որպէսզի անոր գութը շարժէր և որը Վարդանը իր քով աշկերտ առնէր:

Ու Քեռի Սիմոն անվերջ կ'անիծէր հայրը այն մարդուն, որ աշխարհի վրայ առաջին անգամ ըլլալով՝ ոտանաւոր գրած էր և սատանայի օրինակ դարձեր խեղճ ու անխելք այնքան ուրիշներու, որոնցմէ մէկն ալ իր հարազատ քրոջ թշուառ զաւակը, Վարդանն էր:

3.

Վիզը ծուռ, ճակատագրական հարուած մը ընդունողի պէս խելօքիկ և հլու, Վարդան ամէն օր ժամ մը հետիոտն

ճամբայ կտրեց, հասնելու համար չուկան, մեծ վաճառատուն, իր նոր պաշտօնատեղին, զոր ստալսեիզ կենաց կը կոչէր Քեռի Սիմոն:

Առջի օր Մեծ Աղան չափեց-չափչեց Վարդանի հասակը, քալուածքը, շարժուածքը, թեթեւ քննութեան մը ենթարկեց անոր խելքին հետ ձեռքի և մէջքի ուժը և, գլուխը օրօրելով, երկար աւել մը ձեռքը տուաւ, պատուիրելով երթալ սրբել-մաքրել այն խանր, ուր վաղը նոր ապրանքներ պիտի տեղաւորուէին:

Յաջորդ օրերուն Վարդանի պաշտօնը ընդմիջտ որոշուած կը թուէր վաճառատան մէջ: Արեւը ծագած չծագած՝ տակաւին փակ վաճառատան առջև պիտի տնկուէր, մինչև որ Մեծ Աղան ու միւս աշկերտ-գործակատարները գային: Աւելը ձեռքը՝ պիտի աւլէր-սրբէր ամբողջ վաճառատունը իր յարակից մասերով: Պիտի վազէր թէյ, սուրճ, կլկլակ կամ ճաշ պատուիրելու Մեծ Աղային, անոր հիւրերուն, ոսկի ցնծացող յաճախորդներուն և վաճառատան միւս բոլոր պաշտօնեաներուն համար: Պիտի վազէր աղբիւրէն ջուր բերելու, յաճախ ալ մէջքին կամ ուսերուն չիթի, կտաւի, կերպասի մեծ ու ծանր կապոցներ դրած փոխադրէր պիտի այս ու այն խանութը:

Իրիկունները, երբ չուկան կը դատարկուէր ու կը փակուէր այլեւս, Վարդան նոյն ժամ մը ճամբան հետիոտն պիտի կտրէր, միայն այս անգամ սեխով, ձմերուկով բեռնաւորուած, կամ հաւ ու աքաղաղ և իւղ ու մածուն փոխադրելով Մեծ Աղայի տունը: Ամսականը յետոյ պիտի կապէին, տարիէ մը, երկու տարիէն: Վերջապէս՝ յետոյ:

Մանր էր այս բոլորը, բայց ոչինչ, քանի որ երբեմն Վարդան կրնար, յայտնի կամ գաղտնի, քաշուիլ ներսը, ընդարձակ վաճառատան մէկ մութ, գրեթէ անտեսանելի անկիւնը, մեծ հակերուն ետեւը, և մատիտը ձեռքն առած ոտանաւորներ գրել, երբեմն բոլորովին կարուելով նիւթական առօրեայ աշխարհէն և մոռնալով ժամ ու ժամանակ:

Վարդանի սրբազան ներշնչման այդ պահերէն միոյն, ի դուր Մեծ Աղան «Վարդան, Վարդան» կը կանչէր, պատ-

ուիրելով երթալ հաց-ժածիկ և հատ մը վարունգ բերել:

Վարդան չէր լսեր բնաւ, որովհետեւ այն ատեն երբ Աղայի անօթի փորը հաց-ժածիկի և վարունգի համար կը տառապէր, Վարդանի հոգին դուրս կու գար և «փուշ»ով վերջացող իր ոտանաւորի մէկ տողին համար համապատասխան բառը չէր կրնար գտնել:

Մուկ բռնող կատուի քայլերով Մեծ Աղան քրճս մօտեցաւ այն անկիւնը, ուր Վարդանն էր և փոշոտ ակնոցը տհազին քթին, պոչատ մատիտ մը իւղոտ ու մինչև ականջները իջած ֆետին տակը ամրացուցած, մէջքը ծուռ և զոյգ կակուղ ու մազոտ ձեռքերը ետեւը ծալլած, հոգէտո դեւի մը մը պէս ֆրոֆոսաց վերջապէս Վարդանի գլխովերեւը, որ պէսզի ան վերջ դնէ իր ոգեւորութեան և զգայ իր ներկայութիւնը: Վարդան դիւահար եղաւ կարծես, մինչդեռ Մեծ Աղան ձեռքը պարզած էր:

— Տօ՛ւր տեսնեմ ինչ կը գրես:

Վարդան գոյն կու տար կ'առնէր, իսկ Մեծ Աղան մեծ լրջութեամբ ու համբերութեամբ կը կարդար ռոտանաւորը ծայրէ ծայր, մինչև վերջին, տակաւին անաւարտ տողը:

— Աս դո՛ւն գրած ես, հարցուց Մեծ Աղան, կարծես մեղմ ու բարի և քիչ մը զարմացած:

Վարդանի սիրտը արագ արագ կը բաբախէր:

«Ա՛խ, եթէ Մեծ Աղան իմանար, որ ինք ոտանաւորներ կը գրէ, թերեւս պաշտօնը բարձրացնէր և հիմակունէ իսկ ամսական կապէր և օրուան մէջ քանի մը ժամ ազատ պիտի ձգէր զինքը միայն և միայն ոտանաւորներ գրելու», արագ մտածեց Վարդան և պատասխանեց:

— Հրամա՛նք ես...

— Ըսել է ռալի՛ր ես եղբր, գլուխը ծանր ու հանդարտ օրօրելով ըսաւ Մեծ Աղան: Աղէ՛կ, շա՛տ աղէկ: Է՛, ըսէ տեսնեմ գրածդ կրնա՞ս երգել:

Վարդան չհասկցաւ, բայց չեւ գիտեր ինչու ակամայ բերնէն թոցուց:

— Հրամա՛նք ես...

— Խը՛, խը՛, խը՛, աւերակ բերանը բացաւ Մեծ Աղան և հրնոաց:

Յետոյ մէկէն լրջացաւ, աչքերը ակնոցին տակէն շեշտ յառեց Վարդանին ու նոյն կարծես մեղմ, բարի ու քիչ մը զարմացած ձայնով ըսաւ.

— Բայց սազ ալ ունի՞ս. առանց սազի ասիկա չեմ կարծեր որ աղուոր ըլլայ...

— Ո՛հ, չունիմ, պատասխանեց Վարդան, որ տակաւին ոչինչ հասկցած էր ու կը պատասխանէր մեքենարար, իր կամքէն անկախ:

— Չունի՞ս: Ախո՞ս: Ի՞նչէ ատ մէկը աղէկ չէ, ըսաւ Մեծ Աղան մեծ ցաւակցութեամբ ու անմիջապէս ձայն տըլաւ.

— Օհա՛նէս, Յա՛կոբ, Սա՛րգիս, Սա՛հակ, Մա՛րգար, Նիկո՛ղոս...

Ընդհուպ հաւաքուեցան վաճառատան բոլոր պաշտօնեաները, որոնցմէ ոմանք կանգնելու տեղ չգտնելով, ոտքերու ծայրերուն վրայ ելած ու վիզերնին երկարած հրամանի կը սպասէին, տեսարանը դիտելով:

— Տղա՛ք, ձեզմէ ո՞վ սազ ունի, հարցուց Մեծ Աղան՝ չարունակելով իր լրջութիւնը պահել:

Պաշտօնեաները իրար անցան: Սա՞զ: Ի՞նչ սազ: Ոչ ոք սազ ունէր:

— Դո՛ւք ալ չունիք, չարունակեց Մեծ Աղան: Չե՛ղա՛ւ, չեղա՛ւ աս: Ասանկ մեծ ռայիւր մը ունենանք մեր վաճառատունը ու սազ մը չըլլա՛յ. ասիկա վաճառատանս համար մեծ ամօթ մըն է: Ուրիշները լսեն ի՞նչ պիտի ըսեն: Վազէ՛, վազէ՛, Օհա՛նէս, գեղեցիկ սազ մը գնէ, տե՛ս որ լարերը արծաթ ըլլան, կոթն ալ ոսկի: Անանկ չէ՞, տղա՛ս, Վարդան: Բայց կեցի՛ր, Օհա՛նէս, կեցի՛ր, թող Վարդան անգամ մը իր գրած ոտանաւորը կարդայ: Կարդա՛, տղա՛ս, կարդա՛, իմ աչքերս լաւ չեն տեսներ, դուն կարդա, իսկ մենք կը լսենք... Կ'ուզես նէ երգէ՛: Սպասէ, կ'ուզես նէ շուկայէն մարդիկ ներս կանչենք, թող անոնք ալ լսեն, ի՞նչ կ'ըլլայ, քանի որ ասանկ աղուոր ոտանաւորներ կը գըրես, ինչո՞ւ ամէն մարդ չլսէ: Դէ՛, երգէ՛, Վարդան, երգէ՛, տղաս, երգէ՛, մի ամչնար...

Վարդան նոր միայն զգաց Մեծ Աղայի թունաւոր ծաղրը, զոր սակայն բացատրել չէր կրնար: Ձայն ծպտուն չէր հաներ, այլ միայն երկչոտ հայեացքը նետած էր Օհանէսի փայլուն կօշիկներուն ու անիմաստօրէն կը խաղար մատնեւորուն հետ:

Յանկարծ Մեծ Աղան ֆէսը ճակտէն քչեց ծոծրակին, ահագին փորը տնկեց, քիթը ուժով մը վեր քաշեց, մեծղի սազի մը դանդաղ օրօրումներով աւելի առաջ եկաւ ու Վարդանի ականջները ամուր բռնեց մը և ոլորեց:

— Ի՛նչ ձագ, ըսաւ, աս հուճաւները ո՞վ սորվեցուց քեզի: Հոս հօրդ սափրիչի խանո՞ւթը կարծեցիր: Աս ո՞ւր ես, գիտե՞ս: Վաճառատանս անունը ի՞նչ է, գիտե՞ս: Դուն հոս մա՞րդ ըլլալու եկար, չէ նէ ռայիւր, հոս աշխատելո՞ւ տեղ է, թէ ոտանաւորներ գրելու...

Վարդանին կը թուէր, թէ ականջները այլեւս իրը չեն, սակայն, մէկ անգամ հազիւ ճչաց աքաղաղի մը պէս, որ մորթելու կը տանին:

Մեծ աղան հիմա Վարդանի ականջները թողած, իւր զոտ ձեռքերը նորէն կոնակին վրայ ծալած և փորն ու քիթը տնկած՝ սկսաւ ետ ու առաջ երթալ գալ:

Անցաւ մէկ ամբողջ վայրկեան, որ դար մը թուեցաւ Վարդանին: Ան հիմա կը սպասէր ճակատագրական հարուածին, թէ և անոր համար միեւնոյնն էր, թէ ո՞վ էր հարուած տուողը: Հարուածը չուշացաւ և Մեծ Աղան վերջին անգամ ըլլալով պայթեցաւ.

— Հո՞ս ես, Օհա՛նէս, չո՛ւտ, չո՛ւտ աս ռայիւր ջեմեքերին կօշիկները ձեռքը տուէք, թո՛ղ երթայ. ինծի չրազ պէտք էր և ոչ թէ Արիստոտէլ...

4.

Վարդան հիմա տղատ էր:

Իր քրոջ աղան գործի, արհեստի գնելու Գեռի Սիմոնի բոլոր ճիգերը, հնարքները և ճարտասանութիւնները զուր անցած էին: Մայրը՝ շա՛տ շա՛տ համաձայն էր, որ վարժա-

պետ ըլլար տղան, իսկ ինքը, Վարդան, միայն ու միայն պապին, լուսանոգի Մամիկոնի ճամբան կ'ուզէր բռնել՝ բանաստեղծ, փիլիսոփայ ըլլալ, տպարանի մէջ աշխատիլ, գիրք տպել, ոտանաւոր գրել: Ինչ փոյթ թէ քաղաքին մէջ տպարան չկար: Ինք ոտանաւորներ կը գրէր, կը պատրաստէր՝ մինչև որ տպարանը գար:

Արդէն խօսք կար, որ չուտով տպարան պիտի բերուէր Պոլսէն, նոյնիսկ թերթ պիտի հրատարակուէր չուտով: Եւ մայր ու տղայ անձկութեամբ կը սպասէին տպարանին: Կը սպասէին՝ մայրը լուացք-թափ ընելով, ցախ և տերեւ հաւաքելով և յոյսը մէկ հատիկ այծին, մէկ հատիկ զաւկին ու մէկ մէկ ալ Քեռի Սիմոնէն արուելիք օգնութեան վրայ դրած, իսկ տղան՝ իր գրչին ու ոտանաւորներուն:

Շուտով Վարդանի ոգեւորութիւնը կատգեցաւ ու ան սկսաւ իր ոտանաւորները երգերու վերածել: Հեղինակը, երգահանը, երգիչը՝ ինքն էր: Երբեմն մայրն ու քոյրն ալ կը ձայնակցէին, բայց այդ քիչ էր: Ծնարիտ բանաստեղծի մը պէս Վարդան գոհ չէր, աւելին կը ձգտէր, փառքի և անմահութեան կը տենչար, սեփական ստեղծագործութեամբ վարակել կ'ուզէր իր չրջապատը:

Թաղի աղեկներն ու աղջիկները կանչեց քովը և ստիպելով, համոզելով ու պտուղներով կաշառելով՝ սորվեցուց և երգել տուաւ անոնց իր ոտանաւոր-երգերը: Եւ երբ, ատեն ատեն, փողոցէն կամ դրացիի բակէն ուրիշ բերաններէ լուսեց իր ոտանաւորներու բառն ու եղանակը՝ փառքի մէջ լուղաց: Իրն էին այլեւս կապոյտ երկինքը արեւով ու աստղերով, դաշտերը կանանչ, լեռները բարձր ու վէս և ամբողջ աշխարհը անծայր ու հսկայ: Ու, դարձեալ, ճշմարիտ բանաստեղծի նման, արհամարհեց դրամը, կարիքի և ապրուստի անողոք պահանջը և բարձրէն նայեցաւ գործնական կեանքի ու մարդոց վրայ:

Կը գրէր, անվերջ կը գրէր: Կը գրէր մոմի դողդոջուն և ձէթէ ճրագի ծխացող լոյսերուն տակ: Երբ լոյսը հատնէր՝ կը գրէր մութին մէջ, այնքան որ մատիտը վարժ կը դառնար ձեռքերուն մէջ ու արագօրէն կը սևեցնէր սպիտակ թուղթը:

Կը քննադատ արդեօք, դժուար է ըսել: Խշտակին վերայ պառկած-երկարած, կողէ կող կը դառնար՝ կամ յիշելով ու արտասանելով արդէն ստեղծած ոտանաւորները և կամ նորերու համար նիւթեր, բառեր ու յանգեր որոճալով: Երազներու մէջ ալ կամ գրելով զբաղուած էր և կամ գրածները ուրիշներուն արտասանել ու երգել տալով:

Ա՛խ, այդ երազները հրաշալի, երբ իր ոտանաւորներէն մէկը կը տպուէր «Բիւզանդիոն»ի առաջին էջին վրայ, խոշոր տառերով ստորագրուած՝

ՎԱՐԴԱՆ ՄԱՄԻԿՈՆԵԱՆ

Թերթին հետ կը ստանար նամակ մը ուղղակի խմբագրապետէն, որ կը շնորհաւորէր զինքը և թախանձագին կը խնդրէր, ի սէ՛ր Աստուծոյ, շարունակել գրել...

Գրե՛լ, գրե՛լ... Հօրաքոյրը, կաղ Արմաղան, ամիսը անգամ մը կու գար, կը պաղատէր.

— Ոսկի գրչիդ մեռնիմ, Վարդան, մէյ մը նամակ մը գրէ մարդուս, մատա՛ղ ըլլամ փիլիսոփայ խելքիդ: Աս ալ քեզ նուէր...

Ու Արմաղան հօրքուր գոգնոցի տակէն կը հանէր վարունգ մը, կամ ճանկ մը ծիրանի չիր, երբեմն ալ արծաթէ մանրիկ քսան փարանոց մը: Վարդան վրդովմունքով դրամը կը մերժէր, իսկ պտուղները ներողամիտ ժպիտով մը ընդունելով՝ կը բաժնէր մօրը և քոյրը: Ու գրիչը ձեռքը կ'առնէր: Պահ մը կ'թր բերնին կը գնէր՝ մտածելու և կեդրոնանալու իրբե նշան, յետոյ գլուխը կը քերէր. գրչածայրը քանի մը անգամ կը թաթխէր կաղամարին մէջ ու, թրդթի վրայ բռնած, չորս հինգ անգամ օդի մէջ կը տանէր կը բերէր ու վերջապէս կը սկսէր:

Նամակը պիտի երթար Ամերիկա, փեսայ Սարգիսին ձեռքը հասնէր: Սարգիս գրել կարդալ չէր գիտեր, բայց այդ վաղ էր, երբ էլը կաղ էր: Քաղաքակիրթ Ամերիկայի մէջ, ուր անթիւ-անհամոր գիշերային դպրոցներ կան, փեսայ Սարգիս ով գիտէ հիմա ո՛րքան զարգացած էր: Թեպէս ոտանաւոր գրել ալ սորված էր: Պէտք էր ուրիշն ալ

մակը գեղեցիկ, շատ գեղեցիկ գրեւ: Եւ Վարդան նամակը ուղղակի ոտանաւորով կը սկսէր.

«Ա՛խ, ի՛նչ բնեմ, ի՛նչ սեւ կապեմ, Սարգիս ջան,

Սեւեք առաւ, սեւեք հագաւ քու խեղճ-կրակ Արմաղան...»

Ի զո՛ւր Արմաղան հօրքուր կը խնդրէր, որպէսզի Վարդան նամակին մէջ գրէր Սարգիսին իր բանջարանոցի մասին, թէ ինչպէս շուռ ջրբաշխը քիչ ջուր տուաւ այս տարի, թէ կովը որքան կաթ կու տայ հիմա և երբ պիտի ծնի, կամ տանիքը կը կաթի՝ ուստի պէտք է ձեփել տալ, թէ միտք ունի ախոռի պատը քանդել ու քիչ մը մեծցնել, ուստի թող Սարգիս քանի մը ոսկի դրկէ, և վերջապէս, Արմաղան հօրքուր կ'աղաչէր, կը պաղատէր, որ Վարդան անպատճառ, անպատճառ գրէր Սարգիսին թէ դրացի էջ Ներկողենց Մարկոսի հետ իրենց ձնհորի վրայ լուսամուտը բանալու դատը դեռ վերջացած չէ:

Վարդան ներողամտօրէն կը ժպտէր և հօրքրոջ բոլոր խնդրանքները Ամերիկա ղրկուելիք նամակի մը համար ուղղակի անվայել համարելով՝ կը հաւաքէր բոլոր լաւագոյն գրական բաները, զորս իրեն գեղեցիկ կը թուէին և փոսայ Սարգիսին կը պատմէր թէ ովքեր էին Եսդոն, Վասակը և Յուդան, թէ ճշմարտութեան գաղափարը երբ և ինչու պիտի յաղթանակէ, թէ Մամիկոնեանները ինչու համար կը պաշտուին և թէ ինչպէս ամէն գիտակից մարդ պարտաւոր է խմել դառնութեան բաժակը ցմրուր, քանզի՝

«Չախորդ օրերը ձմրան նման կու գան ու կ'երթան...»

Հոս Վարդան նամակը վերջացած կը համարէր: Խորունկ և անկեղծ յուզումով մտովի կարդալէ վերջ, երկրորդ անգամ ալ բարձրաձայն կը կարդար Արմաղան հօրքրոջ և մօրը ներկայութեան, որոնք հիացումէն և մասնաւորաբար իրենց չհասկցած բաներէն զլուխնին ծա՛նր, ծա՛նր կ'օրօրէին:

Արմաղան հօրքուր նոյնիսկ կու լար: Վարդանի աչքերուն մէջ ալ արցունք կը խաղար, բայց մեծ ձիգերով ինքզինքը կը զսպէր և յուզումէն ոտքի կը թռչէր և հօրքրոջ օրհնէնքներու տարափին տակ՝ ձեռքերը լայն ու կախ ին-

կած տափառի ճեղքուած գրպանները դրած, փորն ու հակափորը դուրս ցցած՝ կ'երթեկէր սենեակին մէջ: Ապա, լուսաւոր մտքէ մը հրապուրուած ու զարնուած՝ նամակը ձեռք կ'առնէր, որոշ հատուածներ մտովի կրկին կը կարդար, կրկին յուզուելով՝ ու կը նստէր արտագրելու զանոնք իր ընթացիկ յուշատետրին մէջ:

Եթէ բանասահղծի իր համբաւը տակաւին լայն շրջաններու անհաղորդ կը մնար, վարպետ ու արցունքներ խլոզ նամակագիրի իր հռչակը սակայն ամբողջ թաղին մէջ բերնէ բերան կը շրջէր: Նոյնիսկ հեռաւոր թաղերէ հարսներ ու մամիկներ կու գային Վարդանի փիլիսոփայ խելքին ու շրնորհքին մատաղ ըլլալու, որպէսզի ան թուղթ-փուսուլա մը գրէր Պուլիս, Պաքու, Ամերիկա:

— Աստուած է՛լ իմաստութիւն տալ...

— Սիմոն Ծերունի դառնա...

Կը լսէր մայրը՝ օրհնէնքները հարսներուն և մամիկներուն: Կը լսէր, ուրախութեան արցունքները օճախին առջև մրոտած քիթին վրայէն արմուկով կը սրբէր, միշտ ցած ինկող զալունը վեր կը քաշէր և ծալ ծալ իւղ կը կապէր...

5.

— Քեզ բան մը ըսե՛մ, Վարդան, ատ ոտանաւորները լա՛ւ, շա՛տ լաւ, ատոնք հարկաւ օգտակար են թէ քեզ համար, թէ ազգին համար, սակայն դուն եկուր սա գաղղիբէնը սորվէ, շատ աղուոր, շատ ալ պիտանի լիզու է. զըպրոցին մէջ չսորվեցար, գէթ հիմա սորվէ: Ես ձրի կը սորվեցնեմ քեզի, հէ՛...»

Այսպէս ըսած էր իր դպրոցական ընկերներէն մին, որուն համար ուսողական գիտութիւններն ու լեզուները այնքան զիւրիւն էին, որքան ոտանաւորներ գրելը Վարդանի համար:

Վարդան իր գործնական ընկերոջ նոյնքան գործնական խորհուրդը, իր սովորութեան համաձայն, ձեռքի թափահարումով մը մերժեց:

Բայց ընկերը Վարդանի օձիքը չձգեց:

— Սորվէ՛, քեզի կ'ըսեմ սորվէ, չես գղջար:

— Սորվի՞մ, կ'ըսես, պատասխանեց Վարդան, բայց ինչո՞ւ սորվիմ, ի՞նչ պէտք կայ. մեղք չէ՞ ժամանակիս: Դուն սորված ես՝ ուրի՛շ: Գուցէ հացդ ատով կ'ուզես վաճառելիլ, ես բանաստեղծ եմ. գաղղիբերէնը իմ ինչո՞ւս պէտք:

— Մի քսե՛ր, կը սորվիս կ'երթաս Վարդապետեաննեց մօտ գրագիր կ'ըլլաս, գէ՛շ կ'ըլլայ:

Վարդան վաղո՞ւց թքած էր բոլոր վաճառատուներուն վրայ:

— Լա՛ւ, ինչո՞ւ կը բարկանաս, վաճառատունը չես ուզեր, կ'երթաս հիւպատոսարանի թարգման կ'ըլլաս, ա՞տ ալ պղտիկ բան է...

Վարդանի ոտանաւորին մէկ տողը չարժէին աշխարհի բոլոր հիւպատոսարանները իրենց հիւպատոսներով միասին:

— Ձեմ հասկնար, չեմ հասկնար, արդէն յոյսը կտրած գլուխը կ'օրօրէր ընկերը: Ու վերջին ճիգ մը կը փորձէր:

— Շա՛տ աղէկ, երբեք չըլլայ, գէթ ոտանաւորներդ գաղղիբերէնի կը թարգմանես, կամ թէ կը սկսիս ուղղակի գաղղիբերէնով գրել... Ըսէ՛, ասո՞ր ինչ կ'ըսես. ա՞տ ալ գէշ կ'ըլլայ... ասոր վրա՞յ ալ կը թքնես, հէ՞...

Ո՛չ. Վարդան ատոր վրայ չէր կրնար թքնել. Վարդան բնաւ անդրադարձած չէր: Ուրեմն կարելի էր ֆրանսերէն սորվիլ և ֆրանսերէնի թարգմանել իր ոտանաւորները, նոյնիսկ կարելի էր ուղղակի ֆրանսերէնով հեղինակել... Հիանալի՛: Սիրտը խայտաց: Կարծես հարիւրաւոր օտխակներ մէկ անգամէն հաւաքուած, բոյն դրած էին իրենց պարտէզին մէջ, և ֆրանսերէն ոտանաւորներ կը ճըռուողէին:

Բայց, որպէսզի իր հպարտութիւնը չկտրի ընկերոջ ներկայութեան և ցոյց չտայ թէ չուտ համակերպողներէն է, ըսաւ.

— Լա՛ւ, լա՛ւ, տեսնեմ, քիչ մը մտածեմ, եթէ գործիս եկաւ և չատ ժամանակ չխլեց, գուցէ սորվիմ:

Յաջորդ օրը ինքը գնաց գտաւ ընկերը և ուռիի ծառին տակ պզտիկ առաջին դասը առաւ:

Այս ո՞րքան հեշտ լեզու էր եղած ֆրանսերէնը. Լեզու չէ, եղբա՛յր, բողկ է, հաճելի և դիւրամարտ: Առաջին իսկ դասին սորված էր գրել իր անուն ազգանունը՝ ֆրանսերէն տառերով, սորված էր ինչ կ'ըսեն ֆրանսացիները բանաստեղծին և ոտանաւորին:

Հիմա խնդրեմ ըսէ, ֆրանսերէնով ինչպէս կ'ըսեն՝ ես բանաստեղծ եմ, անձկութեամբ հարցուց Վարդան:

— Ատիկա թէ և յետոյ պիտի սորվինք, բայց քանի որ դուն բանաստեղծ ես, կը հասկնամ անշուշտ, թէ էն առաջը ատ կ'ուզես սորվիլ: Ֆրանսերէնով ըսածդ սապէս կ'ըսեն՝ ժը սիւի փօեք:

— Ժը սուի փօեք, մէկ քանի անգամ կրկնեց Վարդան, միշտ ալ հակառակ ընկեր-ուսուցիչի ուղղումներուն՝ իւն ու արտասանելով:

— Ժը սուի փօեք: Իսկ շնորհակալ եմ-ը արդէն գիտեմ՝ մեռսի՛, անհուն ժպիտով մը հնչեց Վարդան ու առաջին դասը, երկուստեք սիրալիր համաձայնութեամբ, փակուած յայտարարեցին:

Յաջորդ դասերը նուազ բեղմնաւոր չեղան: Վարդան սորվեցաւ տասնեակ մը բայեր և ածականներ, կրցաւ նախադասութիւններ կազմել և նոյնիսկ իր նոր գրած ոտանաւորներէն մէկի առաջին և վերջին տողերը, ուսուցիչ ընկերոջ օգնութեամբ ֆրանսերէնի թարգմանեց:

Վարդան հիմա տանը դրան, տետրակներու, գրքերու, տետրակներու, գրադարանէն բերած գրքերու, գրչին տակ ինկած թուղթերու, սեղաններու, պատերու, աւազներու, քրոջ մէջքին վրայ՝ մատիտով, գրչով, կաւիճով, գաւազանի ծայրով ֆրանսերէն կը գրէր: Պահ մը նոյն իսկ այնքան մոլի դարձաւ, որ մասներով օդին մէջ ֆրանսերէն բռներ ու նախադասութիւններ կազմեց:

Բայց ամէնէն աւելի կը սիրէր գրել առաջին դասին սորվածը.

— Ժը սիւի փօեք...

Մօր զարմանքը հիացումի և հիացումը երկիւղածուութեան կը փոխուէր ամէն անգամ, երբ կը տեսնէր, որ Վար-

դան իր հարցումներուն կը պատասխանէր բացարձակապէս անծանօթ, կարծես ճշմուղիներու լեզուով:

— Վարդան, քեզ մատաղ, այդ բոլորը ի՞նչպէս սորվեցար:

Կամ՝

— Վարդան, արեւիդ մեռնիմ, գաղղիներէ՞նքն է դըժուար թէ նարեկը:

— Ի հարկէ՛ գաղղիներէնքն...

Բայց մարդ կար, մարդ ալ կար: Շատերը գաղղիներէն չէին կրնար սորվիլ եթէ նոյնիսկ էշի պոչը գետինը հասնելու չափ երկարէր: Վարդան անոնցմէ չէր: Վարդան առաջին իսկ դասին թափանցած էր լեզուի բոլոր նրբութիւններուն և գաղափարներուն: Ինչեւէ:

Դասերը, սակայն, ուսուցիչ-ընկերոջ համար անակընկալօրէն, չորս հինգ շաբաթ կանգ առին բոլորովին: Վարդան ա՛լ նախկին գլխակոտոր խանդավառութիւնը ցոյց չէր տար կարծես: Յետոյ սկսաւ աւելի ուշ գալ դասին և աւելի շուտ աւարտած համարել դասը: Օր մը գլխու անտանելի ցաւը պատճառ բերաւ. երկրորդ անգամ գեղեցիկ արեւ կար, պէտք էր բնութիւնը վայելիլ, զգալ և ներշնչուիլ. ուրիշ օր մը ոտանաւորները սրբազրկելով զբաղած էր, և այսպէս անվերջ:

Ուսուցիչ-ընկերը ոչինչ կը հասկնար: Բայց իրողութիւնն այն էր, որ Վարդան չափազանց վրդուլուած էր և վերին աստիճանի դժգոհ էր անկէ:

— Տգէտի՛ն, ապուշի՛ն մէկն է, կը մըթմըթար ինքն իրեն Վարդան: Ան ո՛վ, ինծի դաս առողը ո՛վ... Դեռ հարց է թէ մեզմէ ո՛վ աւելի ֆրանսերէն գիտէ հիմա... Փրէզան, Էմիլիոն, Վիսէ Եֆիմի, Վիսէ Էնսէֆիմի, Ֆիլիքս... Ասա՛նկ պիտի լեզու սորվեցնեն ինծի... «էն առաջ կրամմէր, Վարդան, կրամմէ՛րը էն առաջ, ոտանաւորներու թարգմանութիւնը յետոյ, յետոյ»... Յիմարեանո՛ս, նախքան քերականութիւն ստեղծուիլը մարդիկ չէին խօսեր, ի՞նչ է... Յետոյ, բանաստեղծ մը ի՛նչ պէտք ունի քերականութեան: Ժը սիւի փօք՝ թէ վարժապետ, տխմա՛ր...

Մէկ խօսքով, Վարդանի գիտցածը բաւական էր իրեն: Աւելին յետո՛յ, յետո՛յ կը սորվէր, երբ հնարաւորութիւն ունենար ֆրանսացի ուսուցիչ մը վարձելու կամ Փարիզ երթալու: Չեղաւ ալ՝ ոչի՛նչ, առանձին մեծ բան մը չէր կորսնցնէր: Նորվեկիացի գրող մը, որուն անունը Վարդան հիմա մոռցեր էր, բացի իր մայրենի լեզուէն ուրիշ ոչ մէկ լեզու գիտէր: Բայց ասիկա պատճառ մը եղած չէր, որպէսզի մարդը գրող մը, բանաստեղծ մը, այն ալ մեծ բանաստեղծ մը ըլլալէ դադարէր: Այնքան մեծ, որ բոլոր մնացեալ եւրոպացիները գացեր նորվեկերէն սորվեր էին՝ անոր բանաստեղծութիւնները իրենց լեզուով թարգմանելու համար:

Եւ Վարդան ֆրանսերէնի տետրակներն ու գրքոյկը վերջնականապէս մէկդի նետեց և մատիտը ձեռքը առաւ, գրելու համար այս անգամ այնքան գեղեցիկ մէկ բանաստեղծութիւն, որ նորվեկիացի բանաստեղծին համբաւը բերէր իրեն օր մը և յաջորդ օրը հարկադրէր ֆրանսացիներն և ուրիշները, որպէսզի, Վարդանի բանաստեղծութիւնները թարգմանելու օրիոյն, գան և հայերէն սորվին...

6.

Վարդան բնականաբար կը կարդար ալ: Աստուածաշունչը թերթատած էր անգամ մը, համբած էր քանի գլուխ և քանի էջ ունի, քթի տակէն ծիծաղած էր Երգ Երգոցի քանի մը տողերուն վրայ և ծալած ու ընդմիջտ մէկ կողմ դրած էր:

Տեսական հարցեր չօշափող գիրքերը այնպիսի զգուանք կարթնցնէին իր մէջ, ինչպէս եթէ ձեր սուրճին մէջ քացախ խառնեն:

Պատմութեան վերաբերեալ գիրքերը կը բանար, խընամքով կը նայէր ու կը փնտռէր Մամիկոնեան ազգանունը: Կը կարդար այդ մասերը ու յաճախ գրքի հեղինակին հետ մեկուսի վէճի կը բռնուէր կամ քա՛հ քա՛հ կը ծիծաղէր անոր սգիտութեան վրայ:

Քաղաքին մէջ երեք գրադարաններ կային և անոնց գրադարանապետները, ինչպէս իրենք կ'ըսէին, եսիր կըտրած էին Վարդանի ձեռքը: Անոնց կարծիքով Վարդան գիրքերը չէր կարդար, այլ կը լափէր պարզապէս: Վարդան կը կարդար գիրքերու խորագիրը, հեղինակին և հրատարակչին անունները, նախաբանին վրայ ակնարկ մը նետելով կ'անցնէր վերջաբանին՝ կարդալով անոր առաջին և վերջին հատուածները, պահ մը կ'երազէր իր ապագայ գիրքերու մասին, յետոյ գիրքը անպամ մըն ալ թերթելով անոր ուղիղ կեդրոնը կը փնտռէր այնպիսի հետաքրքրութեամբ, ինչպիսի հետաքրքրութեամբ որ դուք ուզէիք երկրիս կեդրոնը գտնել. և էջ մը երկու կարդալէ ետք՝ գիրքը կը փակէր ընդմիջաւ, մինչև որ շաբաթ մը վերջ ուրիշ գիրքերու դէզի մը հետ գրադարանապետին վերադարձնէր:

Գիրքերու խորագիրներն ալ իրենց յանցանքը ունէին: Ինչպէս կարդար և ինչո՞ւ, օրինակ, գիրք մը, որուն անունը «Բոռ» է, կամ «Ճարպագունդ», կամ «Դաւիթ Կոպպերֆիլդ»... Ա՛յ, ուրիշ բան է օրինակ «Ծիլ ու ծաղիկ», «Ներեցնումներ», «Խոքակուած կեանք», «Խելագարի Յուսէսեր», «Անհունի էջերում»... Ա՛յ, մանաւանդ այս վերջինը: Որքան բախտաւոր պիտի զգար ինքզինքը Վարդան, եթէ այդ գրքի հեղինակը իրմէ առաջ անցած չըլլար: Այն ատեն անպատճա՛ռ, անպատճա՛ռ Վարդան իր անդրանիկ գրքի անունը «Անհունի էջերում» պիտի դնէր: Բայց, ոչինչ, ինքզինքը կը մխիթարէր Վարդան, ես ալ իմ գրքիս անունը «Էջերի Անհունում» կը դնեմ: Նոյնքան գեղեցիկ և վեհ ու վսեմ...

Կար մանաւանդ կանաչ կողքերով և «Նրգեր ու Վերեր», խորագրով գիրք մը, որ Վարդանի համար նոյնն էր, ինչ որ է Նարեկը անյոյս հիւանդներուն և Հաւասով խոստովանիմը հաղորդութենէ առաջ ապաշխարողներուն համար: Վարդան հիւանդ էր այդ գրքով: Այդ գրքի գրեթէ ամէն մէկ էջին վրայ տողեր ու բառեր կային, որոնք իրենց ջուրը Վարդանի սրտէն կը խմէին:

Վարդան կը պաշտէր այդ գիրքն ու անոր հեղինակը,

վասնդի անոնք իր բոլոր վերքերը, դաւերը, մրմուռները կ'արձագանգէին: Բայց նաև թագուն կերպով կ'ատէր զանոնք, որովհետև անոնք իր բոլոր երգածն ու երգելիքը երգած էին արդէն՝ խորթ մօր մը նման ծամելու փշուր մը հաց իսկ չթողնելով իրեն:

Բայց, ամէն պարագայի տակ, երբ Վարդանի գրիչը, ոտանաւորներ ստեղծագործած պահերուն, թէև հազուադիւս անգամ՝ բայց վերջապէս ոեւէ քմահաճ յամառութեամբ կանգ առնէր ու յարմարագոյն յանգի պահանջը առաջադէր, այն ատեն Վարդան սեղանին վրայ ամէնէն պատուաւոր, առաջաւոր և միշտ բացուած դիրքը գրաւող «Նրգեր ու Վերեր»ուն կ'ուղղէր իր սրտաբեկ ու մտերմիկ հայեացքը և անկէ, ինչպէս եթէ սրտաբաց ընկերէ մը փոխառութիւն կնքէիր՝ փոխ կ'առնէր անուրջի համար մրմունջ մը, փուչի համար յուշ մը, կարկաչի համար մարմաջ մը, կոյսի համար յոյս մը և այսպէս հեշտ ու ընդերկար՝ ինչպէս հացն մեր հանապազօր...

7.

Մայիսը սէր ու խնդում բերաւ ամէնուն ու բոլորի սիրտը բերկրանքով լեցուց: Այնքան ծիւ ու ծաղիկներ կային, վազող ջուրեր, արև ու կապո՛յտ, կապո՛յտ երկինք: Բայց Վարդանի երգող տառապանքը յատկապէս մայիսին իր ամէնէն սուր և աղեկտուր ձայնը ձգեց իր ոտանաւորներուն մէջ: Եթէ հիմա այդ ոտանաւորները հնար ըլլար քամել, անոնցմէ աղի արցունքներ և Նրգեր ու Վերերէն աւելի «ախ»եր ու «վախ»եր պիտի հոսէին:

Ի՛նչ մայիս, երբ Վարդաննց առաստաղէն անձրև կը կաթկթէր, իսկ Վարդանի սրտէն տխրութիւն: Եւ ի՛նչ գարուն, երբ Վարդանի մայրը գէթ տառեխ ձուկէր կրնար ճարել տղուն համար, մինչդեռ Զատիկը եկած ու հանդիսաւորապէս ծառած էր Վարդանի վրայ, որովհետև ան ոչ թէ ոեւէ նոր հազուստ, գլխարկ կամ կօշիկ գնել, այլ նոյնիսկ վաղուց ծակծկուած կօշիկները կարկտնել տալ չէր կրնար:

Բայց ուրբաթը չարաթէն չուտ եկաւ: Օր մը նոյնիսկ Վարդանի մայրը սկսաւ լրջօրէն կասկածիլ — խենթեցած չէ՞ր արդեօք Վարդան: Իր սովորական դաշտային պտոյտէն վերադարձին, Վարդան գրեթէ դուռը կոտրելով ներս մտած էր, քամիի պէս վազելով փաթթուած էր մօրը փէշերուն, կուրծքին, գլխաւորը գրեթէ պառտելով և ճշարտով.

— Մայրի՛կ, մայրի՛կ, չե՛ս գիտեր, չե՛ս գիտեր, չե՛ս գիտեր թէ ի՛նչ է եղած...

Ու ամբողջ օրը ուրիշ ոչինչ ըսած էր և մայրը բնաւ հասկցած չէր թէ ի՞նչ էր եղած: Միայն իրիկունը, սեղանին վրայ, սովորական թանապուրը խփշտելէ ետք, Վարդան վերջապէս օրհնեալ բերանը բացած էր և մօրը անվերջ թախանձանքին ի պատասխան՝ հատիկ հատիկ արտասանած.

— Տը-պա-րա-նը ե-կա-ծէ...

Մայրը շատ լաւ չէր հասկնար, թէ և Վարդան յաճախ խօսած-բացատրած էր: Ու հիմա ալ Վարդան ստիպուած էր երկար ու երկար բացատրել, թէ քանի որ տպարանը եկած է, ուրեմն թերթ պիտի տպուի և քանի որ թերթ պիտի տպուի, ուրեմն և իր ոտանաւորներն ալ պիտի տպուին: Աւելին, Վարդան արդէն խօսած էր իր մեծ ընկերոջ և ընկերը խօսք տուած էր, որ եթէ տպարանը զայ ու թերթը հրատարակուի, Վարդանը պաշտօնի պիտի կանչուի, էն քիչը, էն քիչը սրբագրիչ պիտի ընտրուի, գուցէ նաեւ օգնական խմբագիր: Տեսնե՛նք...

— Բեռի Սիմօնը իր էշ խելքով կ'ուզէր որ ես արհեստի մտնէի, ասոր անոր կօշիկը կարէի կամ վիզս ծռէի դերձակ Ղուկասի մօտ ասեղ զարնէի, կը բրթբրթար Վարդան, այնքա՛ն նման իր հօրը, հանգուցեալ Մնացական աղային:

Ու կը շարունակէր.

— Բեռի Սիմօն ինծի և քեզի կ'ըսէր՝ սպասեցէ՛ք, կը կակղնաք՝ կ'ուտէք... Հը՛... Հիմա որ տպարանը եկաւ, տեսնե՛ք մեզմէ ո՞վ կը կակղնայ կ'ուտէ... Սպասէ՛, քեռի, սպասէ՛. քու ոտանաւորներդ, կ'ըսէիր, իսկի բեռ

մը պտըտուր^{*)} չարժեն... Հը՛մ, ես այդ խօսքերը երբեք կը մոռնա՞մ... Սպասէ՛, երբ ամէն մէկ ոտանաւորիս հաս մը դեղին ոսկի ցնծան, նո՛ր այն ատեն կու գամ քեզի հետ կը խօսիմ...

Ու հիմա Վարդանն էր, որ լրջօրէն կը կասկածէր՝ չխենթեցա՞ւ արդեօք մայրը, որովհետեւ հիմա ալ մայրը անվերջ կը գրկէր, կը համբուրէր տղան շարունակ կրկնելով.

— Արեւիդ մեռնիմ, Վարդան, ճի՞շտ կ'ըսես, ողորմածիկ հօրդ սրտի մուրազը եղա՞ւ, ըսէ՛, ըսէ՛, փիլիսոփայ խելքիդ մեռնիմ, ճի՛շտն ըսէ, տպարանը եկա՞ւ...

Այո՛, այո՛, տպարանը եկած էր:

8.

Տպարանի մեքենաները չարժման մէջ էին ու թերթը լոյս կը տեսնէր արդէն, բայց Վարդանի բոլոր չքեղ երազները և յոխորտանքները փորը մնացեր էին: Յուսատու մեծ ընկերը պարզապէս փայտէ դաճակով սպաննած էր Վարդանը, վերջին անգամ յայտնելով.

— Վարդա՛ն, գա՛ռս, ի՛նչ ընեմ, այնքան կ'ըլլար որ աշխատեցայ, կիկերոնի պէս ճառեր խօսեցայ, բայց չեղաւ՝ ի՞նչ ընեմ, սրբագրիչը արդէն վաղո՞ւց վարձած են...

Հիմա Վարդանին կը մնար սրտի ամբողջ տառապանքը մեկանի վերածել և հոսող վշտի պէս փռել զանոնք տակաւին մաքուր ու անգիր մնացած տետրակներու և թուղթերու ճերմակ էջերուն վրայ: Ի՛նչ, քաղաքին մէջ տպարան հիմնուէր, թերթ հրատարակուէր, և Վարդան նոյնիսկ սրբագրիչը չըլլար անոր: Ո՞ւր ես, արդարութիւն...

Սակայն, անհնարին վիշտն ու անըմբռնելի անարդարութիւնը վերջնականապէս անդամալուծած չէին Վարդանի միշտ կենսունակ և որոճացող ուղեղը:

Անգամ մը, լուսաւոր մտքի մը անակնկալ ներխուժումէն զգլխած՝ ծա՛փ տուաւ և ամբողջ օրը յառկացուց գրե-

^{*)} Ոչխարի աղբ:

լու նամակ մը, թերթը հրատարակող մարմինն, այս անգամ խնդրելով որ գրաշար վարձեն զինքը տպարանին մէջ:

Ճիշտ է, ինք գրաշարութիւն ըրած չէ և հիմա ալ չի գիտեր, բայց իր լուսահոգի պապը, հանրածանօթ Մամիկոն, ժամանակին «Արծուի Վասպուրական»ը շարած է և վերջապէս ինք հետագային, ամիսէ մը, երկու շաբաթէն, թերեւս չաբաթէ մը կը սորվի: Ոչ երախայ է, ոչ տղէտ, ոչ ալ բթամիտ: Վերջապէս ամէն մարդ գիտէ թէ այսքան բանաստեղծութիւններ գրող Վարդան պիտի կրնայ գրաշար մը ըլլալ: Դրամ և վարձատրութիւն չ'ուզեր: Դրամ տան թէ չտան — մէկ է իրեն համար: Ինք կ'ուզէ միայն իր կոչումին բարձրութեան վրայ գտնուիլ, գրքի ու թերթի, տպարանի ու գրականութեան հետ կապուիլ, այլապէս... այլապէս կը կախուի, Աստուած վկայ, դամ մը և պարան մը կը գտնէ և կը կախուի...

Նամակը կարդաց, հաւնեցաւ, սրբագրեց, կրկին կարգաց, բայց այս անգամ ինչ ինչ տողեր և բառեր զեղեցիկ չգտնելով, կրկին սրբագրեց, մինչև որ, վերջապէս, նամակի առաջին բառէն մինչև վերջինը բանաստեղծական համարելով՝ ծրարեց և գրեց հասցէն խոշոր տառերով ու վսեմ բառերով:

Եւ որպէսզի իր գրաւոր խօսքին հետ բերանացի բարեխօս մըն ալ ունենայ, իր վերջին շրջանի ամէնէն տխուր ոտանաւորները տետրակի մը մէջ ամփոփելով և Հեկեկամֆ-նեք խորագրելով, ձօնեց իր մեծ ընկերոջ անունին: Ապա ձօնն ու նամակը անձամբ տարաւ յանձնեց և երբ տուն վերադարձաւ՝ այլեւս մարդ մըն էր, որուն կը սպասէր կամ կախաղանը, կամ թագաւորական գահը:

Մեծ ընկերոջ բարեխօսութիւնը նախախնամական անձրեւի մը պէս կակուղցուցած էր թերթի հրատարակիչ մարմնի չորրորդ, կորդացած սրտերը, և վերջապէս, Վարդան գրաշարութեան առնուած էր: Վեց ամիս ձրի պիտի ծառայէր և, իբրև վարձատրութիւն, գրաշարութիւն պիտի սորվէր:

Մեծ ընկերը ըսած էր.

— Սորվէ՛, Վարդան, սորվէ՛, գա՛ռս, պատուաւոր արհեստ է սորվածդ, վեց ամիսէն յետոյ կը նայինք, Աստուած ողորմած է, գուցէ ամսական կապենք, վրադ-գլուխդ շտկես, մօրդ օգնես: Պզտիկ ասպարէզ չգիտնաս, հա՛... Արդէն լուսահոգի պապը ալ, ինչպէս կ'ըսես, թերթ շարած է ժամանակին... Դէ՛, գառս, դէ՛, քեզ տեսնեմ, ինծի չամչցնես, կրկին կ'ըսեմ, պզտիկ ասպարէզ չգիտնաս...

Ո՞վ, Վարդան պզտիկ ասպարէզ կարծէր գրաշարութիւնը, գրքի ու գրականութեան հետ ամէն օր խաղալն ու տառապիլը... Մեծ ընկերը գիշերը հակառակ կողմի վրա՞յ պառկած էր, ի՛նչ է...

Այդ գիշեր Վարդան անշուշտ չքնացաւ: Իսկ յաջորդ առաւօտը չսպասեց, որ մայրը այժը կթէր և սովորականին պէս տաք կաթը Վարդանի սեղանին վրայ դնէր:

— Ուշացա՛յ, կանչեց վրդովուած և, եօթը տարիներէ ի վեր իր սիրուհիէն բաժնուած ու վերջապէս գայն տեսնելու բախտին ու հրաշքին արժանացած երիտասարդի մը պէս, գինով ու կիսախենթ, դուրս նետուեցաւ տունէն ու տպարանին ճամբան բռնեց:

Տպարանը դեռ փակ էր, աւա՛ղ, Դեռ նոյնիսկ արեւը ծագած չէր: Ոչի՛նչ: Ժամ մը երկու կը սպասէր:

Անհամբերութիւնը Վարդանի վզին պարան նետած, կը քաշէր դէպի այն պզտիկ, թութակի վանդակին նմանող լուսամուտը, ուրկէ անդին տպարանն էր, մեքենաները, տպագրուած թուղթերու կտորները, սեղանները, իսկ անոնց վրայ մանրիկ մանրիկ տառեր թափթփած էին, կարծես սև մրջիւնները հինաւ բռնած էին. և վերջապէս, փոքրիկ աչքերով անթիւ արկղիկներ, որոնք պէտք էր անպատճառ նոր տառերով լեցուած ըլլային:

Աստուած իմ, ուրեմն ժամ մը, երկու ժամ, թերեւս կէս ժամ ետք Վարդան այստե՛ղ պիտի ըլլար, պիտի աշխատէ՛ր հոս, իր սեփական ձեռքերով պիտի չօշափէ՛ր մեքենան, տառերը, այդ հրաշալի տառերը, որոնք կարծես հնարուած էին յատկապէս Վարդանի ոտանաւորները շարե-

լու համար... Կը թուէր, թէ գլուխը վզին շուրջ և հողը
տաքին տակ պար կը դառնային:

Եւ երբ Վարդան պտտուող գլուխը կերպով մը իր բա-
րակ առանցքին վրայ պահել, կեցնել կը փորձէր, տեսաւ
պզտիկ հասակով, ըստ երեւոյթին ծեր ու անմազ, մէկ աչ-
քը գրեթէ կոյր մարդուկ մը, որ գաղտնի ոստիկանի մը հե-
տաքըքուրթեամբ կը գիտէր և ոտքէն մինչև գլուխը կը
չափչփէր գինքը:

Գողութեան վրայ բռնուած յանցաւորի մը պէս զգա-
լով ինքզինքը, Վարդան գոյն կու տար-կ'առնէր և մարդու-
կի հարցումին՝ «Ի՞նչ գործ ունիս հող», կակաղելով հաղիւ
կրցաւ պատասխանել.

— Ո՛չ-ի՛նչ, տը՛պ, տը՛պ, տը՛պ, տպա...
Մարդուկը լեզուն դուրս հանեց և ծաղրեց.

— Տը՛պ, տը՛պ, տը՛պ...
Ապա, մէջքին հետեւը պահած մահակը օդին մէջ բարձ-

րացնելով, սպառնաց.

— Հայտէ՛, հայտէ՛, Ուա՛ղ եղիւր, թէ չէ գիտե՛ս, հա-
ւա՛ա՛...

Վախէ՞ն թէ ամօթէն զարհուրած՝ Վարդան ինքզինքը
քանի մը տասնեակ քայլ հեռու նետուած տեսաւ: Մինչդեռ
մարդուկը, Վարդանի փախուստով աւելի քաջալերուած, ձեռ-
քի փայտը օդին մէջ կը ձօճէր սպառնական և կը բրթբրթ-
թար.

— Տը՛պ, տը՛պ, տը՛պ... Ի՛նչ տը՛պ, տը՛պ. ըսածդ
ի՞նչ է, ի՞նչ գործ ունիս հոս, հէ՞... տը՛պ, տը՛պ, տը՛պ...
շո՛ւն չան որդի, ազգի տպարանը անտէ՞ր կարծեցիր, որ
մութ լուսուն եկեր ու գիտէ ի՛նչ կ'ուզես թոցնել... Հայ-
տէ՛, հայտէ՛, Ուա՛ղ եղիւր, շուքդ չտեսնեմ, թէ չէ, Աստ-
ուած վկայ, որ մէյ մը զարկի, գլուխդ գլուխդ հաւի վզիդ
վրայ չի մնար, հա՛ւա՛ա՛...

Մարդուկի սպառնալիքը իր գործը տեսաւ և Վարդան,
հակառակ որ կարճիկ ոտքերը իրարու կը փաթթուէին,
այնուամենայնիւ ինքզինքը դտաւ դրացի նեղ փակուղիին
մէջ: Հոն յուսահատօրէն մէջքը տուաւ պատին և ապուշ

կտրած սկսաւ նայիլ վերը, դէմի բարձ, չէնքի լուսամու-
տին, ուրկէ աղջնակ մը լեզուն դուրս հանած կը ծաղրէր
զինքը:

Վերջապէ՛ս, տպարանի դուռը բաց էր հիմա ու ոչ
միայն քիչ առաջուան կարճիկ մարդն ու իր ստուերը չկա-
յին հոն, այլեւ բացուած դռնէն Վարդան կը տեսնէր եր-
կու նիհար ու չոր երիտասարդներ, որոնք կը յօրանջէին,
կը ծմրկայային ու թեւերնին լայն լայն կը բանային:
Անտարակոյտ գրաշարներն էին:

Վախով և երկիւղածութեամբ, եկեղեցի մտնող աղօ-
թաւորի մը պէս, Վարդան, քայլերը կամաց ու անշուկ
փոխելով, մօտեցաւ դրան ու խոշոր գլուխը զգուշօրէն ներս
երկարեց:

Երկու երիտասարդները նախ ոչինչ նկատեցին, ապա
անոնցմէ մէկը, որ անվերջ կը հազար, խէթ խէթ նայեցաւ
Վարդանին, անոր վրայ գլուխին, ու չճանչնալով կամ ո-
չինչ հասկնալով՝ դիմեց իր ընկերոջ, որ հաւանաբար պաշ-
տօնով և ոտճիկով մեծ էր իրմէն:

— Ո՞վ է սա եաբանիկ, հարցուց:

Ընկերը, որ կը շարունակէր յօրանջել և թեւերը լայն
լայն բանալ, դեռ յօրանջը չաւարտած՝ «Ի՞նչ կ'ուզես, օ-
ղո՛ւլ», ըսաւ անտարբեր ձայնով, կարծես թէ ճանճ քչէր
քթին վրայէն:

Այս պարզ հարցումին պատասխանելը Վարդանի հա-
մար աւելի դժուար եկաւ, քան քերականութեան ուսուց-
չին քննութեան ներկայանալը: Ի՞նչպէս թէ ինչ կ'ուզէր:
Եթէ ասիկա տպարանն էր, եթէ ասոնք գրաշարներ էին և
եթէ ինք Վարդանն էր, ուրեմն ի՞նչպէս կարելի էր նման
հարցեր ուղղել իրեն...

Այսպէս կամ այնպէս, հակառակ իր բոլոր ճիգերուն,
Վարդան իսկոյն պատասխանել չկրցաւ:

Կացութիւնը փրկեց դարձեալ աւագ գրաշարը:

— Հէկ՛ի մէյ մը ներս եկուր տեսնեմ, ո՞վ ես և ի՞նչ
կ'ուզես... ներս եկուր, օղո՛ւլ, մի՛ վախնար, չենք սպան-
ներ...

— Ո՞ր գեղէն ես, ցա՞խ կը ծախես թէ պտըտուր, սիրտ առաւ և հարցուց հազացող գրաչարը:

Վարդան ակամայ յիշեց Բեռի Սիմոնի ծաղրը և աւելի եւս գոյն տուաւ առաւ:

— Հայերէն չե՞ս գիտեր... Չըսե՞ս ինչ կ'ուզես, օ. դո՛ւլ...

Այս արդէն սարսափելի էր:

Վարդանի լեզուն խօսադուլ յայտարարած ըլլար կարծես:

Աւագ գրաչարը ինքնիրմէ ելած էր ալ: Ան վերջ տըլաւ իր մեղկ յօրանջին և փափուկ հարցումներուն ու, չեչտակի ուղղուելով դէպի Վարդանը, անոր թեւէն բռնեց, գրեթէ ուժով ներս քաշեց, դուռը ետեւէն փակեց՝ կարծես վախնալով որ Վարդան կը փախչի՝ ու քանի մը անգամ թեւը ամուր ցնցելով հարցուց.

— Առտու կանուխ է՜ չի ականջի պէս տնկուած ես առջեւ, ի՞նչ կ'ուզես, օղուլ, լա՞լ ես, ի՞նչ է...

Գնցումը փրկարար եղաւ: Աւագ գրաչարը կարծես Վարդանի թեւը չէր որ կը ցնցէր, այլ լեզուն, որ ընդամացած, չփումի և ցնցումի կը սպասէր՝ վերջապէս բերնին մէջ դառնալու և բարձրադուր համար:

Եւ ինքնապաշտպանութեան գրեթէ բնազդական մղումով, Վարդան, ճիշտ է, սկիզբը կամաց, հազիւ լսելի ձայնով ու յաճախ թուրք կուլ տալով, կակաղելով, բայց տակաւ աւելի ու աւելի բարձր, և աւելի ու աւելի արագ պատմեց գործին էութիւնը և յաջողութեամբ պատասխանեց գրաչարներու բոլոր հարցումներուն, ցրելով անոնց բոլոր անտեղի կասկածները:

Եւ երբ Վարդան յստակօրէն ինքզինքը ներկայացուցած էր, գրաչարները իրար աչքով ըրին, հասկցան զիրար ու արմատապէս որոշեցին իրենց վերաբերմունքը դէպի նորեկ գրաչարը:

— Վեց ամիսը ահագին ժամանակ է, օղուլ, հայրաբար ըսաւ աւագ գրաչարը, դուն ինքիդ ինքեցի մարդ ես, չա՛տ չուտ կը սորվիս, դէ՛ հիմա վաղէ աղբիւր փարչ մը

ջուր բեր, բնաւ չմտածես, չա՛տ չուտ կը սորվիս, օղուլ...

Այդ օրը Վարդան հինգ անգամ վազեց աղբիւրը ջուր բերելու: հազացող գրաչարին համար դնաց ծխախոտ գնեց, մէկ քանի անգամ նկատողութիւն ստացաւ աւագ գրաչարէն՝ անոր ոտքին տակը իյնալուն համար. պարագ մեքենան դարձնելու վարժութիւն ըրաւ, գրաչարներուն խնդուք պատճառելով. սեփական ձեռքերով շօշափեց մանրիկ տառերը և համրեց անոնց արկղիկները. քիթն ու բերանը մրոտեց. գիշերուան անձկութիւնը, առտուան անախորժ միջադէպը, ամբողջ օրով անօթութիւնը մոռցաւ, իսկ իրիկունը, ցաւով ու ափսոսանքով թողուց տպարանը: Տուն հասնելով ինքնիրմէ ելած գրկեց քոյրը, մօրը վզովն ինկաւ, լացաւ անոր հետ և քանի մը դգալ թանապուր խմելէ ու գլուխ մը երկու կարմիր բողկ աղին մէջ թաթխելով խը՛րթ, խը՛րթ կրծելէ ետք՝ անցաւ իր հայելիին և գրասեղանին առջև և ընթացիկ յուշատետրը բանալով՝ իմ կեանքի ամենեւնի լուսաւոր օրը խորագրին տակ խանդավառ էջեր գրեց...

9.

Յաջորդ օրերուն և չարաթներուն արդէն տպարանը Վարդանի համար նոյնն էր, ինչ որ տաճարը լուսարարին համար: Ծիշտ է, թերթի Հրատարակիչ Մարմինը մերժեց Վարդանի բուռն թախանձանքը՝ գիշերները տպարանը քնանալու մասին, բայց և այնպէս, ի հեճուկս, Աստուած ամէն օր, տպարանի սեմը առաջին և վերջին կոխողը Վարդանը եղաւ:

Առաջին օրուան պէս, Վարդան առանց սովորական կաթը խմելու տպարան վազեց՝ բաւականանալով ձանապարհին սոխը, ժածիկը և հացը իրար ոլորած կրծոտելու տելով: Տպարանին մէջ ամէն աշխատանք, ինչպէս կ'ըսէր, վեհ էր և սուրբ: Տպարան՝ տաճար գիտութեան: Ասոր համար ալ ամէն օր, յաճախ օրը մէկ քանի անգամ, աւելը ձեռքը կը սրբէր, կը մաքրէր տպարանի ներսն ու դուրսը, ջուր կը բերէր, գրաչարներուն համար հաց, ծխախոտ ու

պտուղ գնելու կ'երթար: Յետոյ, մեկան կը քսէր մամուլին, մեքենան կը դարձնէր, տառերու արկղիկները հոսկէ հոն կը փոխադրէր, թերթերը կը ծալէր, կը համրէր: Բուն գըրաչաբութիւնը, ինչպէս նաև ոռճիկը, գրեթէ բոլորովին չէին շահագործող գէնքը: Կենսականը տպարանին մէջ աշխատիլն էր: Կարեւորը այն էր, որ Վարդանի բոլոր բարեկամներն ու չարակամները, Մեծ Աղայէն մինչև Քեռի Սիմոն, տեսնէին թէ ա՛հա ո՛ւր է ինկած Վարդան և ո՛ւր, մինչև ո՛ւր հասած...

Դուրսը, ասոր անոր հետ խօսած պահուն, Վարդան կը պատմէր տպարանի բոլոր հրապոյրները. ան գիտէր բոլոր կեղծանուններով ստորագրուած յօդուածներու իսկական հեղինակները. գիտէր թէ ո՞վ գրած է խմբագրական անստորագիր յօդուածը, ո՞վ է թատրոններու մասին գրողը, ուրո՞նք են թղթակիցները: Ու այնքա՛ն բժախնդիր էր տպարանի բոլոր գաղտնիքներուն և մանրամասնութիւններուն, որ համրած էր և ճշտօրէն գիտէր թէ թերթի ամէն տողը քանի տառ ունի, ամէն մէկ սիւնակը քանի տող և ուրեմն թերթը ընդամէնը քանի սիւնակ, քանի տող ու քանի տառ ունի...

«Մեք տպարանը, մեք գրաչարները, մեք թերթը, մեք խմբագիրը» կ'ըսէր ան, տպարան մտնելու առաջին շաբաթներուն: Վերջը, անգգալաբար և առանց ոեւէ գէշ դիտաւորութեան, մեք-ը փոխեց իմ-ի:

— Իմ տպարանը նոր մեքենաներ պիտի ունենայ:

— Իմ գրաչարները շատ աշխատասէր են:

— Իմ թերթը 500 օրինակ կը տպուի:

— Իմ խմբագիրը քիչ մը հիւանդ է...

Կ'ըսէր ան գրեթէ ամէն առիթով և ամէնուն՝ մօրը, ընկերներուն, նոյնիսկ Քեռի Սիմոնին:

Ու մայրն ալ նոյնն էր:

— Մեք Վարդանի թերթը գրած էր, թէ պատերազմի վախ կայ:

Միամիտները կը նախանձէին կամ կը հիանային, իսկ վատերը, նախանձորդները, ետեւէն ու առջեւէն կը ծաղրէին կամ կը բամբասէին:

— Տղադ ի՞նչ կը ստանայ տպարանէն, կը հարցնէին երբեմն հետու և մօտ ծանօթները:

— Հիմա ամիսը երեք ոսկի, բայց աշնան պիտի աւելցնեն, հինգ ոսկի չինեն, կը ստէր բարի ու միամիտ մայրը: Ու, անդադառնալով իր սուտին, ինքզինքը կը համոզէր մտովի:

— Թո՛ղ աչքերնին դուրս գայ, թո՛ղ տեսնեն որ ես ու տղաս փառքի մէջ կը լողանք...

Ու այդ օրերուն, դրացիէն հաւկիթ մը երկու փոխ առած, Վարդանի տպարանէն ուշ վերադարձին՝ կ'ըսէր.

— Խեղճիդ գրչիդ մեռնիմ, Վարդա՛ն, ձուածեղ մը եփեմ կ'ըր:

Վարդան չէր մերժեր:

Ձուածեղը կ'ուտէր, բայց իւրաքանչիւր համեղ պատահին հետ կարծես տրտում հոգին էր որ կուլ կու տար:

Տագնապի մէջ էր: Արդէն երկու ամիս անցած էր, բայց խմբագրապետին ուղարկած իր երեսունէ աւելի ոտանաւորներէն ոչ մէկը տպուած էր: Ի դո՛ւր Վարդան խմբագրապետին անունով տպարան ղրկուած բոլոր ձեռագիրներուն մէջ փնտռած էր իր ոտանաւորներէն գէթ մէկը: Աստուա՛ծ իմ, ինք կը կարծէր, թէ առնուազն հինգ հինգ, գէթ զոյգ զոյգ, իւրաքանչիւր համարին մէջ պիտի տպուէին անոնք, չեղագիր տառերով, թերթի առաջին էջին վրայ, կամ գէթ իրենց սովորական տեղը, թերթօնի բաժնին վերջ, մինչդեռ հիմա, ուղղակի ամբողջ ամիսներ կ'անցնէին և ա՛հա անոնցմէ նոյնիսկ հատ մը, սիրուն ու խառտտիկ թիթեռնիկի մը պէս իր ճըլպըլտուն թեւերը չէր բանար թերթի ոեւէ սիւնակին վրայ...

Ի՞նչ ընէր: Թերեւս խմբագրապետին կողմէ կարգի դրուած էին անոնք ու հերթի կը սպասէին: Թերեւս իր շրկած ոտանաւորները, բացառաբար սիրոյ, վշտի և բնութեան նուիրուած ըլլալուն համար, խմբագրապետին ճաշակովը չէին: Վերջին «թերեւս»ը աւելի հաւանական համակարգով, օր մը, տուն վերադարձին, ամբողջ գիշերը նստաւ, առջեւ փոքր ոտանաւորներով լեցուն տետրակներուն դէգե-

րը և անոնցմէ մէկիկ մէկիկ ջոկջկեց տասներկու զուտ ազգային, հայրենասիրական, քիչ մըն ալ մարտական ու յեղափոխական բովանդակութեամբ ոտանաւորներ, մաքուրի քաշեց, բոլորը առանձին առանձին ստորագրեց և մեծ ու գեղեցիկ ծրարի մը մէջ ներփակեց։ Ապա երկար, ողորձ նամակ մը ուղղեց խմբագրապետին, չժածկելով իր հիացումը անոր տաղանդի և մեծութեան, իր պաշտամունքը գրականութեան հանդէպ, ինչպէս նաև քանի մը հակիրճ կենսագրական գիծեր իր գրական անունի և Մամիկոնեան իր ազգաստոհմի մասին։ Յետոյ ծրարին վրայ մեծ և վայելուչ տառերով գրեց խմբագրապետին ու թերթին հասցէն՝

Պարոն Միխայիլ Վարդապետեան
Քաջահմուտն եւ քաջսոհմիկ խմբագրապետն
ՏԱՌԱՊԱՆՔ Շաբաթաբերի
Վասպուրական Աշխարհի
որ ի Վանեանց Այգեխան

Վարդան, անյիշատի ու ներողամիտ, ամիս մը սպասեց, բայց ամէն շաբաթ իրար յաջորդող Տառապանքի համարները իր տառապանքը կրկնապատկեցին միայն։ Ամէն մէկ աննշան դէպքի մասին լուրեր և թղթակցութիւններ, նոյն իսկ իրենց խանութը փոխողներու կամ նոր ամուսնացողներու և ամիս մը առաջ մեռնողներու ծանուցումներն ու յայտարարութիւնները խոշոր ու չքեղ տառերով կը տպուէին, իսկ Վարդանի ոտանաւորներէն ոչ իսկ տո՛ղ մը...

Ի բնէ լաւատես՝ ենթադրեց և մեծապէս հաւանական գտաւ թէ, խմբագրապետը կրնար իր ոտանաւորները հաւաքել և առանձին հատորով մը հրատարակել։ Անշուշտ, այդ էր պատճառը, այլապէս ոչ Աստուած և ոչ Սատանան կրնային հասկնալ կամ բացատրել թէ ինչո՞ւ իր ոտանաւորները, այն ալ ազգային ու հայրենասիրական բովանդակութեամբ, պիտի տպուէին թերթին մէջ։ Ուստի դիմեց նորէն իր մեծ ընկերոջ և սիրտը բացաւ անոր առջև։ Թէև ճանապարհին մտադրած էր ընկերոջը գանգատիլ, բայց վերջը որոշեց, ինչպէս ինք կ'ըսէր, դիւանագիտօրէն չարժիլ և հարցուց մտերմօրէն.

— Պարոն խմբագրապետը քեզի բան մը չըսա՞ւ իմ գիրքիս մասին։

Ընկերը ապշեցաւ։ Ի՞նչ գիրք։

Եւ երբ Վարդան ինքզինքը հասկցնել տուաւ, ընկերը չկրցաւ իր քրքիջը գսպել, բայց յետոյ մեղքեցաւ ու մտերմօրէն ըսաւ.

— Խելքդ հացիդ հետ կերա՞ր, Վարդան։

Ու նկատելով որ ան կը պատրաստուի ուղղակի լալու, աւելի մեղմացած ըսաւ.

— Մի տխրիր, գառս։ Յետոյ, քեզի բան մը ըսե՞մ, դուն չա՛տ կ'աճապարես։ Տե՛ս, Տիգրան վարժապետը մինչև որ գրելով աչքերը չկուրցուց, իր գրքի հրատարակութիւնը չտեսաւ, դուն տակաւին ո՛ւր կը մնաս, գա՛ռս, դուն տակաւին քսան տարեկան ալ չկաս... Իսկ ինչ կը վերաբերի ոտանաւորներուդ թերթին մէջ տպուելուն, օր մը կը տպեն հարկաւ, շատ մի մտածիր, գա՛ռս։

Այդ երանելի օրը երբեք չեկաւ, սակայն, ու Վարդանի ի բնէ խաղաղ, անշար հոգին, հիմա յուսահատութեանէ աւելի կատղած էր խմբագրապետին դէմ, որու հմտութիւնն ու համբաւը ուղղակի ոչինչ էր այլեւս Վարդանի համար, դէրօ...

Վարդան հիմա նոյնիսկ կը տեսնէր թէ խմբագրապետը այնքան ալ լաւ չի գրեր, յամենայն դէպս մեծ դժուարութեամբ կը գրէ, քանի որ, գրեթէ միշտ, խմբագրական յօդուածը բովանդակող ձեռագիրը ուղղակի խզբզուած էր։ Նոյնիսկ խմբագրապետը ինքը իր գրածը չէր հաւնէր ու թղթի վրայ գրածին մեծ մասը կը ջնջէր։ Եւ վերջապէս Վարդան սկսաւ խմբագրապետի յօդուածներուն մէջ սխալներ բռնել։ Այն ալ ի՞նչ սխալ, Աստուած իմ։ Խմբագրապետը իր մէկ խմբագրականին մէջ գրած էր հայութեան տագնապը, ու տագնապը գով գրած էր։ Յիմա՛ր... Եւ Վարդան իր պարտականութիւնը համարեց աւագ գրաշարին թելադրել, որ տագնապի գ-ը ք-ի վերածէ։

— Գործիդ գնա՛, օղո՛ւլ, սաստեց աւագ գրաշարը, թանի ճանձի պէս ամէն բանի մէջ մ'իյնար, հե՛մ ալ կօ-

չիկէդ վեր մ'ելլեր, քեզի ըսին զնա երկու հաս վարունդ
և քիչ մը ժածիկ առ բեր, իսկ ղուն հոս գլխուս նորէն վար-
ժապետութիւնդ սկսար...

— Իեղ ինչ կ'ըսեն ա'ն ըրէ, ձայն տուաւ անդիէն հա-
զացող գրաշարը, առ փարչը բեր ջուր խմիմ, ծարաւ
մեռա՛նք...

Վարդան, տրտունջն ու բողոքը փորը ձգած, մէկդի
կը քաշուէր գրաշարներուն սպասաւորելու:

10.

Մեծ ճիգերով ու անհնարին դժուարութիւններ յաղ-
թահարելով, Վարդան ծանօթացեր էր վերջապէս տառերու
արկղիկներու սատանայական գաղտնիքներուն: Ան հիմա,
թէև քիչ մը դանդաղ, բայց կրնար իր ուզած տառը գրա-
նել հանել արկղիկներէն: Տառերը հանելէ ետք, գիտէր զա-
նոնք աջ ձեռքին մէջ դասաւորել, և երբ առաջին անգամ
յաջողեցաւ իր անունն ու ազգանունը առանց թափթփելու
չարել ու ափին մէջ բռնել, հոգին սիրամարգի մը պէս պըճ-
նուեցաւ: Վերջապէ՛ս, կը մնար այդ աստուածային տառե-
րը այնպէս մը ամուր կապել, որ յաւիտեանս յաւիտենից
իրարմէ չբաժնուէին: Վասնզի եթէ այդ տառերուն վրայ
քիչ մը մեղան քսէր և զանոնք ուզած ուղղութեամբ սպի-
տակ թուղթի վրայ սեղմէր, կ'ունենար իր անունն ու ազ-
գանունը արդէն տպագրուա՛ծ...

Ու, իր կեանքին մէջ առաջին անգամ ըլլալով, Վար-
դան գողութեան դիմեց: Գրաշարներէն գաղտնի անիկա
տառերը տունը փոխադրեց, թէև ամբողջ օրը բռնուելու
սարսափին տակ, Հիմա բոլոր տետրակները, անոնց մէջ
խռնուող բոլոր ոտանաւորները տպագրուած ստորագրու-
թիւններ ունէին: Վարդանի տպագիր անունն ու ազգա-
նունը, ալիւրի պատրաստի խմորով փակցուած թուղթի մեծ
կամ պզտիկ պատառիկներու վրայ, կը զարդարէր իր սեն-
եակի դրան մուտքը, սենեակին պատերու ցցուն անկիւննե-
րը, հայելիի շրջանակը, հօրը, հանգուցեալ Մնացական ա-

ղայի և Սրբիմեան Հայրիկի նկարները, իր ունեցած գրքե-
րը, իր աթոռի մէջքն ու նստատեղը, ամէ՛ն, ամէ՛ն տեղ...

Ոգեւորութիւնը, ինչպէս երբեմն, պատանի օրերուն,
կատղեցաւ նորէն: Միայն անուն ազգանունի տպագրու-
թիւնը չբաւարարեցին զինքը: Իր ուղեղին պարտադրած
բոլոր հնարքները փորձած էր ոտանաւորներէն գէթ մէկը
տպելու եթէ ոչ թերթին մէջ, այլ գոնէ առանձին. թղթի
պատառիկի մը վրայ, բայց չէր յաջողած: Ուղեղի ամէն
հրամանը ձեռքը չի կրնար գործադրել միշտ, և եթէ Վար-
դանի ուղեղը կանխահասօրէն զարգացած ու առաջընթաց
էր, ձեռքերը նախնական էին, դանդաղ ու ձախլիկ: Ոտա-
նաւորի վերնագիրը հաղիւ չարած և առաջին տողը նոր ըս-
կած, տառերը կը թափէին կամ թէ գրաշարներէն մէկն ու
մէկը կը գոռար:

— Նորէ՞ն այդ տառերուն հետ խաղալ սկսար:

Սկսաւ կակղիլ և յոյսը դնել նորէն խմբագրապետին
վրայ, կրկին ոտանաւորներ գրեց և նամակներ ուղղեց ա-
նոր և, չես գիտեր ինչու, այս անգամ այնքա՛ն վստահ էր
իր ոտանաւորներու տպուելուն, որ գրեթէ ամէնուն, մա-
նաւանդ մօրը համոզեց թէ առաջիկայ շաբաթ օրուան թի-
ւին մէջ լոյս պիտի տեսնէ իր ոտանաւորը:

Առաջիկայ շաբաթ օրը եկաւ, Տառապանքը սովորական
կերպով լոյս տեսաւ, բայց փոխանակ Վարդանի ոտանաւո-
րին, այս անգամ տպուած էր պզտիկ ոտանաւորը անոր
մէկ մեծ ընկերոջ, որուն գրական կեղծ անունը «Սիրս մը
բարին ցակ» էր: Վարդանի համար պարզ էր, որ խմբագրա-
պետը այդ ոտանաւորը պիտի չտպէր, եթէ անոր հեղինակը
իւր մօտաւոր ազգականը չըլլար...

— Ազգին թերթը խնամիական հաշիւներու կը ծառա-
յեցնէ, կ'ուզէր ամբողջ աշխարհովը մէկ ճշալ Վարդան,
բայց վախնալով թէ իբրեւ զրպարտիչ տպարանէն պիտի
արձակէին զինքը, խելօքութիւն համարեց ոչ ոքի ոչինչ
ըսել և ցաւը ատամին տակ սեղմել:

Բայց եթէ ուրիշները, մանաւանդ Քեոի Սիմոն բոլո-
րովին անտարբեր էին թէ Վարդանի ոտանաւորը Տառա-

պանքի մէջ լոյս կը տեսնէր կամ ոչ, Վարդանի մայրը, անկայն, այդ օրը տօնական տրամադրութիւն ունէր և տղու վերադարձին կը սպասէր մեծ անձկութեամբ, կարծես թէ Վարդան ոչ թէ տպարանէն իբրեւ գրաշար, այլ եկեղեցիէն կը վերադառնար իբրեւ նորափեսայ:

Եւ նոյն օրը.

— Բերի՞ր, Վարդան, թո՛ղ մէյ մը աչքերովս տեսնեմ տպուած ոտանաւորդ...

Մօրը աղաչական հարցումին ի պատասխան՝ Վարդանի սիրտը կտոր կտոր եղաւ և ան, ստիպուած, գէթ մայրը վերջնականապէս չյուսաբեկելու համար, ընկերոջ տպուած ոտանաւորը կարդաց իբրեւ իբրեւ...

Վարդանի անգրագէտ մայրը կը հաւատար, ուրախութեան արցունքներու մէջ կը խեղդուէր, զողացող մատնեւորով կը վերցնէր ոտանաւորը, սրբազան նշխարի մը պէս կը համբուրէր, երեսին կը քսէր և ձեռքը վերը, դէպի երկինք ու Աստուած պարզած՝ կ'ըսէր.

— Փա՛ռք քեզ, Աստուած, փա՛ռք քեզ, որ այս ալ տեսանք, փառքիդ մեռնիմ, Տէր, որ տղաս ալ փառաւորեցիր...

Ու անմիջապէս կը յիշէր վաղահաս մեռնող իր ամուսինը, Մնացական աղան:

— Ա՛խ, իմ մեղքն էր, իմ մեղքը, որ ողորմածիկ հայրդդ ողջ չմնաց... Մնայիր տեսնէիր, թէ ազիզ Վարդանիկդ ի՛նչ փառքի մէջ է հիմա, մնայի՛ր, տեսնէ՛ր, կարդայի՛ր տղուդ ոտաւորը: (Վարդանի մայրը ոտանաւորը ոտաւոր կ'արտասանէր յաճախ, հակառակ Վարդանի երբեմն բարեացակամ, երբեմն ալ ուղղակի ցատուժնալի ուղղումներուն):

Մօր յուզումը վարակիչ էր ու Վարդան գրեթէ ինքն ալ կու լար, բայց անոր սրտէն արիւն կը հոսէր: Ինչո՞ւ, ինչո՞ւ այսպէս խաբէր մայրը և ուրիշի ոտանաւորը կարգար իբրեւ իր սեփականը, երբ իսկապէս ինքն ալ իբր ունէր, աւելի շատ և շատ աւելի գեղեցիկ... Ի բնէ բարի, աշխարհի ու մարդոց դէմ երբեմն ոչ մէկ թշնամութիւն ու ատելութիւն սնուցանող Վարդան, հիմա լուռ կատաղու-

թեամբ լեցուած էր մասնաւորաբար խմբագրապետին դէմ, որ, պարզ է, խնամիութիւն կ'ընէր և տգէտի ու անճարակի մէկն էր...

Ա՛խ, ինչպէ՛ս կ'ուզէր որ այդ խմբագրապետը հիւանդանար, կամ պաշտօնանկ ըլլար, կամ, այո՛, այո՛, նոյն իսկ մեռնէր, որպէսզի վերջապէս ուրիշ մը գար փոխարինելու զայն ու տպէր վերջապէս իր ոտանաւորները...

II.

Բայց Վարդան գիտէր, որ եթէ ձեռքերը ծալած նըստէր՝ սպասելով քաջակորով ու դեռ երիտասարդ խմբագրապետի պաշտօնանկ ըլլալուն կամ մեռնելուն՝ աւելի շուտ իր աչքերուն մէջ մազ պիտի բուսնէր, քան թէ Տառապանէին մէջ տպուէին իր ոտանաւորները...

Ու նորէն յոյսը դրաւ իր գործող ուղեղին վրայ: Գիշեր մը հոյակապ ծրագիր մը յղացաւ և յաջորդ օրը անվարան գործադրութեան դրաւ զայն: Ամէն երկուշաբթի ձեռագիրներու մեծ կապոց մը կը բերուէր տպարան և գրաշարները անփոյթ կը նետէին զայն հոս ու հոն, օրերու ընթացքին կամաց կամաց չարելով: Վարդան իր ամէնէն յաջող և տպուելու համար ոչ մէկ առարկութիւն վերցնող չորս տուննոց ոտանաւորը, առանց ոչ ոքէ նկատուելու, սիրտը դող, բայց վերին աստիճանի զգոյշ, սահեցուց ձեռագիրներու այդ կապոցին մէջ, իբր թէ խմբագրապետէն ուղարկուած ըլլար ան...

Ու ամբողջ օրեր, երկունքէ բռնուած մօր մը նման, կը սպասէր ճակատագրական վայրկեանին, երբ պիտի վերջապէս թերթը լոյս տեսնէր այս անգամ ոչ թէ իր նախկին անհամ անհոտ բովանդակութեամբ և Վարդանի կօշիկի կրունկը չարժող յօդուածներով և ոտանաւորներով, այլ իրեն, Վարդանի բանաստեղծութեամբ զարդարուած, ճոխացած, գեղեցկացած...

Հակառակ ներքին անձանթ սարսափին և ճնճողկի պէս թպրտացող սրտի զոդերուն՝ Վարդան իր յաղթանակի

ապահովութիւնն զգացող ռազմիկի մը տրամադրութիւնն ունէր: Իսկ երբ տեսաւ որ, երկու օր ետք, աւագ գրաշարը երկու մրոտ մատներով բռնեց իր ոտանաւորը և գնաց կանգնեցաւ շեղագիր տառեր պարունակող արկղիկին քով և երկու անգամ փռնդտալէ ետք սկսաւ շարել:

— Խէ՛ր է, ցնծաց Վարդան և ոտքերուն վրայ օրօրուելով, իր կամքէն անկախ, զարնուեցաւ հազացող գրաշարին:

Գրաշարը երկար և խէթ խէթ նայեցաւ Վարդանին ու, առանց ըմբռնել կարենալու անոր հոգիի բովանդակ ալեկոծութիւնը, աղտոտ հայհոյանք մը արձակեց:

Վարդանի հոգին բաւական շատ ցնծուն էր, որպէսզի ան ներէր զինք հայհոյողը: Ու այնքան քնքուշ ու ներող էր անոր հոգին հիմա, որ հայհոյանքը լսելէ հտք, նոյնիսկ ինքը ըսաւ.

— Ներեցէ՛ք, կ'աղաչեմ, ներեցէ՛ք:

— Դէ գնա՛աւ, սարսա՛լս, մրթմրթաց գրաշարը ու ձեռքը այնպէս մը թափ տուաւ, կարծես Վարդան ըլլար մէկը այն աներես ձանձերէն, որ պնակիդ չուէ՛ր անվերջ կը դառնայ ու կը բզզայ, պարզապէս խանդարելով որ հանդարտ սրտով թանապուրդ ստես:

Բայց Վարդանի մտքերը ուրիշ տեղ էին բոլորովին: Անոր սիրտն ու միտքը, անոր յոյսն ու փառքն ու ապագան այս ընկերի աւագ գրաշարի մրոտ մատներուն տակ էին, տպարանի մէկ մութ անկիւնը, փայտէ անթիւ ծակերով բացուած արկղիկներուն վրայ: Ոտքի ծայրերուն վրայ բարձրացած՝ Վարդան վիզը կը ճկէր, կ'երկարէր ու անհամբեր կը նայէր հոն, աւագ գրաշարի արագ արագ դարձող մատներուն ու այդ մատներուն մէջ երբեմն վար քաշուող ու երբեմն վեր քշուող թուղթի այն կտորին, ուր Վարդանի խնամոտ ձեռքերով գրուած էր ոտանաւորը: Եւ գրաշարի մատները, աչքերը, ինքը գրաշարը ամբողջ էութեամբ Վարդանի համար հիմա սիրելի, համբուրելի, պաշտելի էին... Անոր հանգէպ Վարդան հիմա որդիական յարգանք ու պատկառանք միայն կը զգար: Ան հիմա պատրաստ էր ոչ

միայն աղբիւրէն ջուր բերելու անոր համար, կամ ծածիկ ու ծխախոտ գնելու, այլ և իր հագուստները հանելու և անոր տալու, անոր տալու ամէն, ամէն բան, նոյնիսկ ջուրը նետուելու անոր համար...

Վարդան տեսաւ անգամ մը, որ գրաշարը գլուխը օրօրեց ու աջ ձեռքը հարցականօրէն օդին մէջ տնկեց: Պա՛րզ էր, գրաշարը հիացած էր: Անշուշտ: Տասներկու տարուան գրաշար, ան թերեւս առաջին անգամը նման գեղեցիկ բանաստեղծութիւն մը կը շարէր: Պարզ էր, գրաշարը հիացած էր, կը մտածէր Վարդան ու կըղձար երթալ, փաթթուիլ անոր վզով ու հեկեկալ:

— Աւա՛գ, սիրելիս, իմ մե՛ծ, մե՛ծ ընկերս, ե՛ս, ե՛ս եմ գրած: Այդ բանաստեղծութիւնը, զոր հիմա կը շարես և և որուն վրայ այդքան կը հիանաս, ի՛նչ է, ի՛մը...

Թերեւս Վարդան կատարէր իր իղձը և երթար փաթթուէր աւագ գրաշարին, եթէ անդիէն հազացող գրաշարը ձայն չտար իր ընկերոջ:

— Այդ ի՞նչ կը շարես, ես իմ այս անտէր խմբագրականը պրծայ, եկուր թերթին երեսը կապէ...

— Ի՛նչ կը շարեմ, քրթմնջաց աւագ գրաշարը, որ արդէն իր հերթին շարած վերջացուցած էր Վարդանի ոտանաւորը, ճիշ կը հարցնե՞ս, ոտանաւոր չէ, օղո՛ւլ, պա՛՛ս պիւսը է, կեանքիս մէջ այսպէս ասմախ բան հի՛շ շարած չէի...

Ու աւագ գրաշարը գնաց իր ընկերոջը օգնելու:

Վարդան ուղեց ճշալ, բողոքել, բացատրել, բայց խնւօքութիւն համարեց ինքզինքը զսպելու: Ու վեր էին որ այս տգէտ ու անճաշակ գրաշարները: Ու լուռ իր գործին անցաւ:

Հիմա, երբ ոտանաւորը արդէն շարուած կապուած էր, Վարդան մէկ մտահոգութիւն միայն ունէր: Զըլլա՞յ թէ խմբագրական սրբագրիչը տպարան գալուն նկատէր ամէն բան, ստուգէր թէ իր ոտանաւորը խմբագրապետէն ուղարկուած չէ և կամ, նոյնիսկ լաւագոյն պարագային, խեղճին

փչած պահուեն, խելքին փչած եղանակով ջնջէր, սըր-
բազրէր դայն...

Եւ այդ բոլոր հաւանական ու մահացու վտանգներէն
ապահովուելու համար, Վարդան դիմեց ճարպիկութեան մը,
որուն վրայ մինչեւ անգամ ինքն ալ զարմացաւ: Գրաշար-
ներու բացակայութեանը, ճիշտ այն մեկնաւոր ու գրչածայ-
րով, որով խմբագրական սրբագրիչը վերջին սրբագրութիւ-
նը կ'ընէր, ան անձամբ սրբագրեց իր ոտանաւորը, աշխա-
տելով որքան հնար է քիչ սխալներ գտնել: Վերջը գրա-
շարները սրբագրիչին հետ միասին պիտի կարծէին թէ սըր-
բագրուած է, պա՛րզ է, ու առանց այլեւայլի պիտի տը-
պէին թերթին մէջ...

Այդպէս ալ եղաւ: Սրբագրիչը, Վարդանի ամէնէն շատ
ատած մարդը այս աշխարհի վրայ, այս անգամ տպարան
եկաւ իր նշանածին հետ ու ժամուան մը մէջ արագ ու հապ-
ճեպ սրբագրեց, իրար խառնեց տպագրական բոլոր փորձերը
և աւագ գրաշարին յանձնելով զանոնք, ծանր ու տաղտկա-
լի աշխատանք մը հազիւ վերջացնող մարդու մը պէս, նը-
շանածին թեւը անցաւ և տպարանէն դուրս ելաւ զուարթ
ու անհոգ:

Հիմա Վարդանի համար երկու անգամ երկուսը հաս-
տատօրէն, վաւերականօրէն չորս էր: Ոտանաւորը պիտի
տպուէ՛ր, պիտի տպուէ՛ր... Ու տպուելու համար կը մնար
օր մը միայն, միայն քսանըչորս ժամ: Վարդան նոյնիսկ
թուղթի կտորի մը վրայ, մեծ ճիգերով, հաշուեց թէ քսա-
նըչորս ժամը քանի՞ վայրկեան կ'ընէ:

Յաջորդ օրը, երբ մեքենան աւագ գրաշարի ձեռքի
մէկ ուժգին թափով խելագարի պէս դարձաւ ու Տառապան-
քի մէկ էջին վրայ փողփողաց Վարդանի ոտանաւորը,
Վարդան այլեւս համոզուեցաւ, որ եթէ մինչ և
անգամ ինքը, ամենազօր խմբագրապետը խանդարե-
լու դար իր ոտանաւորի տպագրութիւնը, երբե՛ք, եր-
բեք պիտի չյաջողէր... Օ՛, հիմա, կամ ժամ մը, երկու
ժամ, օր մը ետք, Տառապանքի բոլոր բաժանարդները և ա-

նոնց բոլոր հեռաւոր ու մերձաւոր ծանօթները, պիտի կար-
դայի՛ն Վարդանի բանաստեղծութիւնը...

— Աս ի՛նչ սիրուն ոտանաւոր է, պիտի մտմտար ինք-
նիրեն քաղաքի ամէնէն մեծ բանաստեղծը, Տիգրան վար-
ժապետը:

— Ա՛խ, եթէ մե՛նք ալ կրնայինք այսպէս գրե՛լ,
պիտի հառաչէին ոտանաւոր գրել չիմացողները:

— Աղջի՛, Սիրա՛ն, թանաք գրիչ բեր այս ոտանա-
ւորը ընդօրինակենք, պիտի ըսէր Վարդուհին իր ընկե-
րուհիին:

— Ի՛նչ եմ ըսեր... եթէ ոտանաւոր պիտի գրուի,
թո՛ղ ասանկ գրուի, ակնոցին տակէն կարդալով պիտի
մտմտար Մեծ Աղան, աւա՛ղ, առանց գիտնալու, սակայն,
թէ ո՞վ է անոր հեղինակը:

— Կը կարդամ, կը կարդամ՝ աչքերուս չեմ հաւատար,
ա՛յ, ջանը՛մ, էս մեր Վարդա՞նն է գրած, պիտի գիշանէր ու
համաձայնէր Քեռի Սիմոն:

— Ոսկի գրչի՛դ մեռնիմ, մատաղ ըլլամ փիլիսոփայ
խելքիդ, պիտի հեկեկար հարազատ մայրը, թեւերը բացած
կուրծքին սեղմնով տղան:

Ու պիտի լար՝

— Ա՛խ, ողորմածիկ հայրդ գերեզմանէն գլուխը բար-
ձրացնէր տեսնէ՛ր...

Պիտի հիանային բոլորը, բոլորը, բացի մանր մուներ,
լակոտ լուկոտ բանաստեղծներէն, որոնց սրտին մէջ նա-
խանձը ժանգ է կապեր... Պիտի հիանար նոյնիսկ ինքը,
պարոն խմբագրապետը: Պիտի զարմանար թէ ի՛նչպէս է
որ ինք ճանչցած ու ըստ արժանւոյն գնահատած չէ այսքան
խռատմալից, ուղղակի տաղանդաւոր բանաստեղծ մը... Ու
խմբագրապետը պիտի դար, անձամբ պիտի սեղմէր Վարդանի
ձեռքը, խրախուսէր, թերթը տրամագրէր անոր:

— Խնդրեմ, խնդրեմ, թերթը ձեր տրամագրութեան
տակն է, թերթը ձերն է, պիտի ըսէր...

Ու Վարդան սրտի խորերէն իր ողջոյններն ու չնոր-
հակալութիւնները կ'ուղղէր այդ բոլոր ընթերցողներուն:

Հիմա ան շնորհակալ էր ամէն, ամէն բանի համար. այս աղբիւրին համար, որ փողոցին մէջէն կը վազէր աղմուկով, այն ծառին համար, որ ստուեր կը ձգէր ճամբուն վըրայ, երկնքի կապոյտին, ամպերուն, թռչուններուն, ուղի տակի հողին ու մըջիւնին, փռի հանող այս քամիին համար: Շնորհակալ էր որ ինք կար. կ'ապրէր, որ բանաստեղծ էր ինք...

Թերթը տակաւին կէս մը մամուլին տակ և կէս մը դարսուած տպարանին մէկ անկիւնը, Վարդանի բոլոր ընկերները, դրացիները, մայրը, Գեորգի Սիմոն, բոլորը, թէև դեռ չկարդացած, բայց արդէն գիտէին թէ Վարդանի ոտանաւորը տպուած է: Լրատուն ինքն էր: Ամէն տեղ կը վազէր, ամէնուն կը հասնէր, կը գտնէր ու համետօրէն կ'աւետէր.

— Տըպօւռա՛ծ է՛... .

Տպարանէն, գրաշարներու բացակայութեանը, թռուցեցած էր տասը օրինակ Տառապանք և բոլորն ալ ծոցի գրպանը դիզած էր:

Կիրակի առաւօտ Վարդան հագած էր իր լաւագոյն լաթերը և Ֆիսը ծուռ դրած, կանգնած էր եկեղեցիին բակը: Տպարանէն թռուցած թերթին օրինակները քովն էին կրկին. ծոցի գրպանէն կախուած, աջ ու ձախ գրպաններէն դուրս նետուած, այնպէս որ իր ոտանաւորի կենդանի ցուցահանդէսին նոյնքան կենդանի տպաւորութիւնը կը ձգէր Վարդան:

Եկեղեցիի դուռը սեփականացնող մուրացկաններէն մէկուն — ան, որ հիանալի ջուրի կը նուագէր և Վարդանի փխրուն սիրտը յուզած էր յաճախ — ուղեց օրինակ մը Տառապանք տալ և խոստանալ ամէն կիրակի տասը փարա նուիրել, եթէ ան իր տպագրուած ոտանաւորին յարմար եղանակ մը յօրինէր և ատեն ատեն երգէր, բայց առ այժմ միտքը փոխեց: Այսօր տասը փարա չունէր հետը: Մտածեց ու հաշուեց, սակայն, թէ ո՞րո՞ւ պէտք էր սար իր ունեցած թերթերէն:

Արագ հաշիւ մը բաւական եղաւ, որպէսզի Վարդան

զղջար միայն տասը օրինակ թռուցած ըլլալուն համար: Որովհետեւ՝ պէտք էր Գեորգի Սիմոնին թերթ մը յանձնէր անպատճառ. օրինակ մը ղրկէր Ամերիկա, փեսայ Սարգիսին, օրինակ մը պիտի ձգէր Մեծ Աղայի վաճառատունը, յարակից ծանօթութեամբ մը, որպէսզի ան կարգար, զղջար և աչքը դուրս գար. օրինակ մը պիտի ղրկէր իր նախկին տեսուչին: Օրինակ մըն ալ պիտի նուիրէր Վարդանին, որ, ո՞վ գիտէ, իր կեանքի ապագայ ուղեկցունին կրնար ըլլալ... Օրինակ մը սեղանին վրայ պիտի մնար՝ միշտ կարդալու համար. օրինակ մը պիտի պահէր ձեռագիր ոտանաւորներուն մէջ. օրինակ մը պիտի փակցնէր սեղանին դիմացը, պատին: Եւ անա հազիւ երկու օրինակ կը մնար պահելու իբրեւ յիշատակ: Ի՞նչ էր, քիչ էր: Տարիները պիտի գային անցնէին ամէն տեսակ անակնկալներով. հրդեհ կրնար ծագիլ, տունը գողեր կրնային մտնել, մուկերը կըրնային կրծել փնտցնել... Բայց շատ չտխրեցաւ: Յոյս ունէր որ երկուշաբթի տպարանէն քանի մը օրինակներ ալ պիտի կրնար թոցնել...

12.

Յաջորդ առաւօտ Վարդանի ցնծուն հոգին կրկին կ'արհամարհէր ստամոքսային բոլոր պահանջները և կը մըղէր զայն դէպի տպարանը, որ հիմա ի՛րը կը թուէր, ճշմարտապէս և ոչ կարծեօք:

Տպարանի դրան հասած չհասած՝ տեսաւ աւագ գրաշարը. որ տակաւին հեռուէն գլուխը կ'օրօրէր, կարծես բարկացած էր, բայց, Վարդանի գետնախառն բարեւին ի պատասխան, քանի մը քայլ անդին ձայնեց.

— Ծ'ո՛ւ, օղո՛ւլ, Վարդան, դուն Շուբալենց Մնօի տղան չե՞ս եղբի, այլ Վարդան Մամիկոնեան: Հըմ. օղո՛ւլ, մինչև հիմա մենք մէկ հատ Վարդան Մամիկոնեան գիտէինք, ա՛ն ալ քաջ էր ու զօրավար: Բանաստեղծ Վարդան Մամիկոնեան ալ կայ եղբի: Խա՛չ որ չէի գիտեր. սա

կայն դուն ա՛ն ըսէ՛, օղո՛ւլ, այդ աղուոր ոտանաւորը դո՞ւն էիր գրած...

Վարդանի սիրտը ուռեցաւ այս մտերմիկ ու կարծես քիչ մը հիացիկ հարցումին ի լուր և ան մըմնջեց իր սովորական անհուն ժպիտով.

— Այո՛...

— Ա.Ֆիֆերի՛ւմ, օղո՛ւլ, ա.Ֆիֆե՛րի՛ւմ, տեսա՞ր հապա... է՛, դուն ան ըսէ՛, ամբողջ քաղաքը գիտնայ որ դուն ես գրած, մեզի ինչո՞ւ չէիր ըսեր հապա, մենք աշխարհի խորթ տղերքն ենք, ի՞նչ է...

Վարդան արդէն հիմա կ'ամչնար իր գործի ընկերներէն, մանաւանդ այս մտերիմ, աւագ գրաշարէն գաղտնիքներ պահած ըլլալուն համար:

— Դէ՛ վազէ՛, օղո՛ւլ, վազէ՛ պարոն խմբագրին մօտ, ան հիմա նստեր քեզի կը սպասէ: Ի՛նչ առաջ հոն էի, ո՞ւր է ատ Վարդանը, ըսաւ, թող անգամ մը գայ խօսինք, ըսաւ, ուրիշ ոտանաւորներ ալ ունի, թող գայ, թող բերէ տպինք, ըսաւ: Դէ՛, թո՛ւր, օղո՛ւլ, թո՛ւր, ով գիտէ, դուցէ՛ ամսական կապեն քեզի, թո՛ւր, օղո՛ւլ, թո՛ւր...

Թռչելու տեղ չէր մնացեր այլեւս: Վարդան արդէն բարձրացեր էր եօթներորդ երկինքը և, յուզումէն, բաձկոնակին կոճակները կը քանդէր ու կը կոճկէր շարունակ: Վաղուց կը փորձէր, բայց չէր կրնար խօսիլ: Սակայն, վերջապէս, ներքին հզօր ձիգով մը քանդեց ու շարժման մէջ դրաւ երանութեան ցանցերով կապկպուած լեզուն ու կապակեց:

— Պա՛, պա՛, ըոն, խը՛մ, խը՛մ, բագիր ո՛ւժուոր է...

— Ի՛սի՛ եա՛, օղո՛ւլ, խմբագրատունն է, գրպանս հօ չէ՞... Թո՛ւր, օղո՛ւլ, թո՛ւր...

Քառորդ ժամէն Վարդան հասաւ խմբագրական սենեակին դրան առջև, ուր զինքը առաջին անգամ դիմաւորեց սրբագրիչը՝ չար ծիծաղով մը:

— Հա՛, բարո՛ւլ եկար, պարոն բանաստեղծ...

Ու սրբադրիչը գրեթէ ուժով ներս հրեց Վարդանը

և դառնալով բազկաթոռին մէջ ընկղմած ակնոցաւոր, քիչ մը ծաղկատար, թուխ ու խիստ արտայայտութեամբ խըմբագրապետին, ըսաւ.

— Ահա ձեր նոր ինքնաբոյս բանաստեղծ-աշխատակիցը, նոյն ինքն Վարդան Մամիկոնեան...

Խմբագիրը, ըստ երեւոյթին յանկարծակիի եկած, գրահաշուի առեղծուած մը լուծողի մը արտայայտութիւնն ունէր հիմա, ու կը թուէր թէ ան մղուած է ակամայ համեմատելու Վարդանի գլուխը՝ ոտքերուն, փորը՝ հակափորին, հասակը՝ անունին, ազգանունը՝ տպուած ոտանաւորին և այս բոլորը՝ Տառապանք թերթին ու ի՛ր հետ...

— Անունդ ի՞նչ է, հարցուց խմբագիրը զսպուած զայրոյթով:

— Վարդան:

— Ազգանունդ:

— Մամիկոնեան:

— Շուբաշեան թէ Մամիկոնեան:

— Ուրիշները թէ և Շուբաշեան կը կանչեն, բայց մենք Մամիկոնեան ենք:

Խմբագիրը գլուխը օրօրեց, սեղանին վրայ դրուած Տառապանքի վերջին համարը վերցուց և թերթը բանալով ու Վարդանի ոտանաւորը մատնանշելով, հարցուց.

— Այս ոտա... ասիկա դո՞ւն գրած ես:

— Այո՛:

Եւ Վարդանի ձայնը կարծես յաղթական էր նորէն:

— Եւ դո՞ւն տպած ես:

— Այո՛...

— Իսկ ո՞վ ըսաւ քեզի որ տպես...

Այս մէկ հարցումը արդէն անտեղի էր, և Վարդան չէր կրնար արագ ու լաւագոյն պատասխան մը տալ: Որովհետեւ հարկ էր որ Վարդան՝ Մամիկոնեան տոհմի ամբողջ պատկառելի անցեալը իր բոլոր ծաղքերովը բանար ու փռէր խմբագիրին առջև, յիշատակէր պապհայր անուս փիլիսոփայի և լուսահոգի պապ Մամիկոնի կեանքն ու գործը փառաւոր, պատմէր հօրը, Մնացական աղայի ուխ-

տը Խրիմեան Հայրիկի ներկայութեան և ամէնօրեայ կտա-
կը իրեն՝ Վարդանին, և վերջապէս զարդագծէր տարինե-
րու խոռվքը սեփական հոգիին ու քնարական զեղումները
իր գրիչին, որոնք բոլորը միասին՝ հաղարաւոր չափածոյ և
կշռաւոր տողերու վերածուած՝ տպուե՛լ, տպուե՛լ կը բաղձա-
յին, հարթելով ու արհամարհելով ամէն խոչ ու խոչըն-
դոտ...

Սակայն, այդ բոլորը ըսելու համար, պէտք էր որ
Վարդանի լեզուի կապերը չարադէպօրէն հանգուցուած ըլ-
լային, իսկ խմբագիրը համբերելու պզտիկ առաքինութիւն
մը պէտք էր ունենար: Մինչդեռ, աւա՛ղ, խմբագիրը, իր
զայրոյթը այլեւս զոպելու անգօր, ոտքի ելած և ատամնե-
րը կրճտելով Վարդանին մօտեցած՝ վանկ վանկ կը հեգէր իր
վերջին հարցումը.

— Իսկ ո՞վ ըսաւ քեզի, որ տը-պես-ս'ս:

Ակնթարթի մը մէջ Վարդանի այտերուն կարծես ի-
րարու յաջորդող զոյգ կայծակներ կ'իջնէին՝ զոյգ մը զօրա-
ւոր ապտակներու շառաչով, մինչ Վարդան կը լսէր իր եր-
բեմնի մեծարած քաջամուտն աւ քաջատոհմիկ խմբագիրի
գորգոռոցը.

— Եթէ անգամ մըն ալ համարձակիս ոտքդ տպարա-
նէն ներս դնել և ոտանաւոր մրոտել, ոտքդ ալ, լեզուդ ալ
կտրել կու տամ, թշուառակա՛ն...

Ու խմբագրատան սանդուխներէն, դատարկ, կիսա-
ջարդ ու մեծադղորդ տակառի մը պէս գլորուելով՝ Վարդան
երկար ատեն էր կրնար հաշիւ տալ — դէպի լոյս աշխա՞ր-
հը կը փախչէր ինք, թէ դէպի գժօխքը...

* * *

Այս եղբրական վախճանին զուգադիպեցան զօրակոչը
և մեծ պատերազմը իրենց բոլոր արհաւիրքներով — կռիւ
կոտորածներով և գաղթ տարագրութեամբ:

Հիմա չատ տարիներ են անցեր ու Վարդանի մասին
վաւերական տեղեկութիւններ կը պակսին ինձի:

Սակայն պնդողներ կան, թէ Վարդան, թէ և տարագիր,

բայց ողջ առողջ կ'ապրի հեռաւոր գաղութի մը մէջ և,
կեանքի անողոք հարկադրանքին տակ, կը շարունակէ իր
հանդուցեալ հօր, Մնացական աղայի արհեստը: Բայց, մեծ
ու պզտիկ գլուխներ խուզելով և ամէն տեսակ երեսներ
սափրելով, Վարդան բնաւ և երբեք չքած է ո՛չ իր քնա-
րը, ոչ իր տոհմիկ սրբազան աւանդութիւնները, ոչ ալ մա-
նաւանդ իր ժառանգական աստուածային կոչումը՝ գրիչն ու
բանաստեղծութիւնը:

Նոյնիսկ վերջերս պնդողներ եղան թէ կան թերթեր,
որոնք պատրաստ են սիրով հիւրընկալելու անոր ոտանա-
ւորները, բայց ինքը, Վարդան, պարզապէս սկզբունքով
դէմ է թերթերու մէջ հանդէս գալուն և կը պատրաստուի,
տարիներու ընթացքին ածելիի ծայրով կաթիլ կաթիլ հա-
ւաքած և ետ դրած յատուկ հիմնադրամով մը հրատարակելու
զուտ գրական-գեղարուեստական ամսագիր մը, որուն ան-
ուան յարմարագոյն ընտրութեամբ զբաղած է առայժմ Վար-
դանի գործող ուղեղը:

(ՎԵՐՋ)

ՍԱՀՏՈՒՅՔ
1917
ԵՆԱԳԱՐԸ

ՀՀ Ազգային գրադարան

NL0127184

„ՄԱՍԻՍ, ԳՐԱՏԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆՆԵՐԸ

		Լէվ
1. Ասուր-Նազիր-Աբալ	Կ. ՄԵՀԵԱՆ	10
2. Մեծապատիւ Մուրացկանները	Յ. ՊԱՐՈՆԵԱՆ	30
3. «Մասիս» Տարեգիրք Ա. Տարի	Ա. ՍԵՒԱՆ	100
4. Թանկագին Համբոյր (Կակերդ. 1 արար)		10
5. Գիրուկ Մարդուն Հանոյները	ՈՒ. ՃՅՆՍԸՆ	15
6. Հռոմի Պապին Զաւակները,	Մ. ԶԷՎԱՔՅՈ	150
7. Գուշակը (Երգիծավեպ)	ՍԹ. ԲՈՍԹՈՎ	20
8. «Մասիս» Տարեգիրք Բ. Տարի	Ա. ՍԵՒԱՆ	100
9. Հրաշքներու Պալատը	Մ. ԶԷՎԱՔՅՈ	150
10. Խելագար Հայունին	ՏՈՒԹ. ՃԵԼԱԼԵԱՆ	65
11. Մուսա Լեւան 40 Օրերը Ա. Բ. Հասոր Ֆր. ՎԵՐՖԵԼ		400
12. Ռակասքեցի Ասպետը	Մ. ԶԷՎԱՔՅՈ	150
13. Հին Հայ Բանաստեղծութիւնը	Գ. ԳԵՂԱՐՔՈՒՆԻ	30
14. Հայ Եղեռներ	Մ. ՆԵՏԻՄ	20
15. Թարգան	ԷՏԿԱՐ ՌԱՅՍ ՊՈՐՈՒԻ	50
16. Յոյն Լրտես. Գործունեութիւնը	ՊՈԼՍՈՅ ՄԷՇ	20
17. Վիսօֆ	ԱՐԹԻՒՐ ՊԵՐՆԷՏ	100
18. Վարդան Մամիկոնեան	ՕՆ. ՄԽԻԹԱՐԵԱՆ	20

ԱՐՏԱՍՍՀՄԱՆ 4 ՖՐ. ՖՐ.